

Будівництво та архітектура Чернігівщини у XIX – на початку XX ст.

У статті вперше охарактеризовані основні напрямки будівництва на Чернігівщині протягом XIX ст. та відзначені найважливіші пам'ятки архітектури цього історичного часу.

Ключові слова: громадське, житлове, палацове, храмове, промислове будівництво, архітектура, Чернігівщина, XIX ст., архітектори.

В статье впервые охарактеризованы основные направления строительства на Черниговщине в течении XIX в. и отмечены важнейшие памятники архитектуры этого исторического времени.

Ключевые слова: общественное, жилищное, дворцовое, церковное, промышленное строительство, архитектура, Черниговщина, XIX в., архитекторы.

It is the first paper to characterize the main trends of construction development in Chernihiv Region in the 19th century and to list the most important architectural sites of that period.

Key words: civic, inhabitable, palatial, clerical, industrial construction, architecture, Chernihiv Region, 19th century, architects.

На широких просторах поліської і лісостепової частини Придніпровської низовини, яку пересікають річки Дніпро і Десна з її притоками Убідь, Снов, Сейм, Остер та ін., розкинулися землі Чернігівщини, на яких проживали предки свободолюбного народу, що у другій половині XVII–XVIII ст. збудував свою Гетьманську державу. Проте соціально-політичні та економічні умови склалися так, що у 1793 р. після другого поділу Польщі всі українські землі були приєднані до Російської імперії. Це означало, що Україна втратила всі суверенні права і повинна була жити за російськими законами.

У 1796 р. на землях колишньої Гетьманської держави була утворена Малоросійська губернія з центром у Чернігові, яка у 1802 р. поділена на Полтавську та Чернігівську губернії. До останньої тоді увійшло 12 повітів: Борзнянський, Глухівський, Городнянський, Козелецький, Конотопський, Мглинський, Ніжинський, Новгород-Сіверський, Новоміський, Сосницький, Стародубський, Чернігівський, у 1803 р. до них були приєднані Кролевецький, Суразький, Остерський, а у 1808 р. з Новоміського повіту були

переведені всі установи до Новозибкова, який став новим повітовим центром. Таким чином у Чернігівській губернії налічувалося 15 повітів зі 187 волостями.

Тодішня Чернігівська губернія охоплювала нинішню територію Чернігівщини, придніпровську частину Київської області та частини Сумської, Полтавської областей України, Брянської області Росії та Гомельської області Білорусії. Такий адміністративний поділ Чернігівської губернії зберігався до 1919 р., хоча деякі зміни проходили і пізніше після утворення Сумської області у 1939 р.

Як свідчить книга "Межевые сведения о пространстве земельных угодий в дачах Черниговской губернии" [1], яка була опублікована Чернігівською губернською земською управою у 1896 р., на Чернігівщині налічувалося 3798 населених пунктів, з яких 3 міста нараховували понад 25 тисяч жителів у кожному (Ніжин – 32 тис., Чернігів – 25,5 тис., Стародуб – 24,4 тис.), а також 10 міст, де проживало понад 10 тис. жителів: Конотоп – 23,8 тис., Глухів – 17,6 тис., Носівка – 15,5 тис., Добрянка – 15 тис., Новозибків – 14,9 тис., Семіонівка Новозибківського повіту – 14,3 тис., Березна – 13,1 тис., Кролевець – 12,8 тис., Клінці Суразького повіту – 11,9 тис. 30 поселень мало від 5 до 10 тис. жителів, серед них Кобижча – 11,1 тис., Почеп – 8,2 тис., Новгород-Сіверський – 8,9 тис., Мглин – 7,4 тис., Нова Басань – 7,5 тис., Бахмач – 7,2 тис. та ін.

Протягом усього досліджуваного нами періоду кількість населення в губернії збільшувалася і, як свідчать факти перепису 1897 р., в ній мешкало на цей час 2,3 млн осіб.

На початку XIX ст. мирне життя було перерване нападом французів у 1812 р., коли розпочалася Вітчизняна війна, спровокована французьким імператором Наполеоном. З добровольців усіх повітів були сформовані 6 кінних козачих та 8 піших селянських полків, до яких увійшло 25783 ратники. Чернігівці проявили свою мужність не лише на полі брані, а і в чотиритисячному партизанському загоні на чолі з селянином села Нефедівки Новгород-Сіверського повіту Єрмолаєм Четвертаком [2].

Розвиток Чернігівщини після Вітчизняної війни 1812–1814 рр. проходив з урахуванням того, що це був сільськогосподарський регіон. Як свідчать статистичні дані, 1846 р. в губернії проживало 586,3 тис. поміщицьких селян, 204,6 тис. державних селян і 419,7 тис. козаків [3]. Половина всіх земель Чернігівщини належала поміщикам. Так, у 1859 р. з 4802 тис. десятин всіх земель губернії 2166 тис. десятин належала поміщикам, понад 457 тис.

десятин – козакам, а 336 тис. десятин були у володінні державних селян. Поміщицька земля поділялася на власне поміщицьку і селянські невеликі наділи. Багато було безземельних селян, які працювали на поміщиків. Була страшна експлуатація, бо поміщики самі визначали кількість днів роботи на пана. Конкретні документи засвідчують факти поміщицьких знущань над кріпаками, що призводило до стихійних протестів з боку селян.

На землях Чернігівщини вирощували в основному зернові – жито, пшеницю. Хоча поступовий розвиток капіталістичних відносин змушував шукати нові технічні сорти рослин, які б приносили прибуток. Почали сіяти тютюн, цукровий буряк, льон, коноплі. Це сприяло розвитку промислових заводів, фабрик, які займалися виготовленням цукру, тютюну, конопляної олії, сукна, пряжі тощо. Якщо у 1825 р. почала працювати перша цукроварня у селі Макошині Сосницького повіту, то у 1860 р. було уже 65 цукрових заводів, на яких працювало 11 тис. селян, що виробляли 316 тис. пудів цукру. У цьому ж році функціонувало на Чернігівщині 13 суконних фабрик, на яких працювало 4233 робітники, 12 підприємств, де виготовляли полотно, канати, а на 27 – свічки, на 4 – вироби скла, на 5 – папір. Були також цегельні, чавуноливарні, мідноливарні заводи. На території губернії було також 1117 дрібних підприємств та багато промислів [4]. У 1858 р. налічувалося 3,7 тис. ремісників.

Розвиток промисловості сприяв також збільшенню кількості робітників. Якщо у 1825 р. їх було 2994, то у 1860 р. – 12257, а в 1908 р. – 24 тис. Як на поміщицьких полях, так і на підприємствах спостерігалася жорстока експлуатація працівників, яка відзначалася своєю жорстокістю. Відносно слабкий розвиток промисловості не сприяв зростанню міст.

Розвиток капіталізму на Чернігівщині сприяв розширенню товарно-грошових відносин та розвитку торгівлі. Показовим у цьому є 1861 р., коли в містах і містечках Чернігівщини були організовані і проведені 204 ярмарки.

Скасування кріпосного права сприяло більш інтенсивному розвитку промисловості, підприємств, яких значно збільшилося. У 1864 р. паралельно з губернським управлінням почали функціонувати земства, органи місцевого самоуправління.

Земські управи як виконавчі органи поділялися на губернські і повітові, які обиралися відповідно на земських зборах на 3 роки. До складу управи входили голова та 6 членів переважно із дворян та буржуазії, які підпорядковувалися губернаторові. На відміну від губернського управління, яке займалося державними,

адміністративно-поліцейськими та фінансовими питаннями, воно відало господарськими та культурно-освітніми установами. Значну роль у розвитку губернії відіграла і поява на території Чернігівщини залізниць. Так, у 1868 р. була відкрита Московсько-Воронезька, у 1873 р. – Лівово-Роменська, у 1887 р. – Поліська залізниця, 1893 р. – Чернігово-Пирятинська, а у 1901 р. розпочався рух залізницею Новгород-Сіверський–Новозибків та Бахмач–Прилуки. Це становило 1243 версти залізничної колії.

Незважаючи на ці заходи, на початку ХХ ст. багато селян змушені було шукати кращої долі в інших регіонах Російської імперії. Так, у 1906–1911 р. з Чернігівщини до Сибіру, Далекого Сходу, Казахстану, Північного Кавказу переселилося 155 тис. селян [5]. Якщо у 1907–1910 рр. спостерігався промисловий спад, то у наступні роки відбувся певне зростання. Так, у 1913 р. на Чернігівщині працювало 337 підприємств, з них 34 випускали 75,8 % від усієї промислової продукції. Значне місце в губернії належало кустарній промисловості, у якій було зайнято 79600 кустарів (18828 у містах та 60862 у селах).

Соціально економічна ситуація, яка склалася на Чернігівщині у ХІХ – на поч. ХХ ст., впливала і на розвиток культури цього часу.

Архітектура Чернігівщини

Із 3798 населених пунктів, що знаходилися на території Чернігівщини у ХІХ ст., було 13 міст та 30 містечок, кожне з яких мало своє характерне обличчя. Їх формування у переважній більшості відноситься до ХVІІ–ХVІІІ ст. з поступовими змінами.

На цей час склалися два основні типи композицій міст: моноцентричний, коли основні доміанти зосереджувалися в центрі міст (Батурин, Глухів, Березна, Прилуки, Сосниця) та поліцентричний (Ніжин, Новгород-Сіверський, Путивль, Чернігів), у якому визначальну роль відігравали доміанти, що формували центри планувальних районів, а також монастирі, які знаходилися в містах і складали самостійні ансамблі будівель [6]. Деякі з них, як у Ніжині Благовіщенський та Введенський монастирі, знаходилися в центрі міста серед щільної його забудови і займали прямокутну площу, в Чернігові Борисоглібський, Слеський Успенський та Троїцько-Іллінський та в Новгороді-Сіверському Спасо-Преображенський монастирі розташовані на околицях міст.

Згідно з указом 1768 р. "О сделании всем городам, их строению и улицам специальных планов, по каждой губернии особю" утверджувався в містах Чернігівщини принцип регулярного їх упорядкування. Враховувалися й особливі умови заселення міста.

На території Чернігівщини згідно з цими планами уже не передбачалося будівництва фортець, у більшості міст фортечні вали зносилися і на їх місці прокладалися вулиці, бульвари. Таким чином проведена у XVIII ст. робота з упорядкування міст підготувала ґрунт для подальшого удосконалення містобудування у XIX ст.

У Російській імперії приділялася увага містам, тому розроблялися плани їх забудови. Готувалися і спеціальні для цього кадри. У Петербурзі, Москві, а також у навчальних закладах Відня, Кракова, Варшави здійснювалася підготовка інженерів-будівельників та архітекторів. В губернських містах вводилися посади архітекторів та інспекторів будівельних робіт, створювалися будівельні комітети, комісії, які підпорядковувалися губернаторові і градоначальникам, для керівництва забудовою міст та інших населених пунктів у регіоні.

Протягом 1803–1805 рр. чернігівською креслярнею за участі архітекторів М. Амвросимова та А. Карташевського були розроблені нові плани забудови міст Чернігівщини. Кожний із них затверджувався імператором Олександром I. Це торкалося не лише Чернігова як губернського центру, регулярний план якого був складений ще у 1786 р. і уточнений у 1803 р., а й повітових міст [7]. Слід пам'ятати, що у Чернігові та повітових містах переважали одноповерхові дерев'яні будівлі. Протягом XIX ст. перепланування торкалося головним чином історичної частини центрів міст. Функції головного губернського міста вплинули і на характер зведення у ньому адміністративних і громадських будівель.

У плані 1803 р. виділяються адміністративні, торгові і соборні площі. Всі будинки об'єднувалися кам'яною огорожею. Як стверджує архітектор Чернігова А. А. Карнабіда, адміністративно-політичним центром міста залишався Кремль (нинішня територія Валу), де головною спорудою мав бути будинок генерал-губернатора на місці замку XVI–XVIII ст. з площею перед ним, розкритою в бік Прогорілих воріт. Кремль (одна із трьох функціональних зон міста) входив до складу загальноміського центру, до якого належали також торговельна зона, що формувалася на Красній площі (сучасна Красна пл.), і два майдани. На Красній площі вирізнялися будівлі: з заходу – одноповерхового магістрату з круглою ротондою над головним входом, яка завершувалася куполом і високим шпилем з годинником, з півдня – двоповерхового губернського правління. Один із них розміщувався на місці сучасної площі П'ять кутів, другий – на продовженні Любецької дороги за

новим напрямом у районі сучасних проспекту Жовтневої революції і вул. Чернішевського [8].

Слід зазначити, що територія і забудова Чернігова уточнювалася в планах 1805, 1834, 1861 рр., які стали основою реконструкції міста. Всі ці плани передбачали перш за все формування загальноміського центру та упорядкування і визначення центральних перспектив вулиць. Їх стара мережа знищувалася і прокладалися нові, з урахуванням та наявності історичних споруд, які знаходилися на відповідній території. Всі будинки об'єднувалися між собою огорожею. В плані виділялися адміністративні, торгові і соборні площі. Так, у Чернігові на території Дитинця була визначена адміністративна площа, ярмаркова – на Олександрівському майдані. До комплексу останнього увійшли Воскресенська церква з дзвіницею XVIII ст. та нові приміщення поштової станції, будинки богоугодних закладів (нині міська лікарня), приміщення міри і ваги, збудовані за проектом А. Карташевського.

У 1802 р. була заснована посада губернського архітектора для Чернігівської і Полтавської губерній, яку спочатку займав петербурзький архітектор М. Амвросимов. Архітекторами у Чернігові працювали у XIX ст. А. Карташевський, А. Захаров, Д. Єфимов, П. Демут-Малиновський, А. Куцевич, В. Рибін та інші. Ці ж архітектори зводили будинки не лише у Чернігові, а і в повітових містах Ніжині, Бахмачі, Конотопі, Новгороді-Сіверському та ін., зокрема, у 1803 р. були підписані плани для Ніжина, Сосниці, Городні, а у 1805 р. – для Чернігова, Новгород-Сіверського, Конотопа, Остра. Згідно з цими планами у населених пунктах утверджувалася лінійно-осьова орієнтація з виділенням місць для парків, бульварів. Приділялася увага і фасадам будинків, що виходили на вулицю.

У 1836 р. вводився новий проект забудови міст, у якому приділялася більша увага місцевості, на якій зводилися будинки, наявності в ній інших цінних споруд, передбачалися також перспективи подальшого будівництва. Тривало не лише поповнення міст новими спорудами, а також проходила відбудова та реставрація старих. Таким чином, здійснювалося удосконалене формування міста у нових умовах.

При цьому слід пам'ятати, що у Чернігові та повітових містах переважали одноповерхові дерев'яні споруди, про що свідчать статистичні дані 1842 р., які були зібрані урядом: на 13609 будинків у всіх містах губернії припадало лише 131 кам'яна споруда, тобто 1 % всіх житлових будинків [9].

У 1842 р. у Чернігові було лише 19 кам'яних будівель і 705 дерев'яних. З кожним роком будинків збільшувалося. На кінець століття 1898 р. у Чернігові було 2365 будинків, одноповерхових – 2090, що складало 88,3 %, із них 84,9 % – дерев'яні, критих залізом – 45, 7 %, двоповерхових – 64, триповерхових – 2. Місто Чернігів було поділене на 151 квартал. Деякі з них повністю склалися з казенних, міських і громадських будівель, три квартали були зайняті базарними площами, один – бульваром, два – скверами, один – міським театром, один – жіночим духовним училищем, один – собором, присутніми місцями тощо [10].

До великих міст на Чернігівщині належав Ніжин, який сформувався у XVII–XVIII ст. як найбільше полкове місто на Лівобережній Україні. За переписом 1897 р. у ньому проживало 32 тисячі жителів (у Чернігові – 25,5 тис., у Стародубі – 24,4 тис.). У 166 кварталах міста було розташовано 3610 будинків (без церковних і громадських), із них кам'яних – 64 (1,7 %), дерев'яних – 3518 (97,5 %), змішаних – 32 (0,5 %), одноповерхових 3541 будівель (98,2 %), двоповерхових – 22 (0,6 %). Покритих залізом 536 будинків (14,8 %), солом'яно – 2726, інші 346 – тесом, дранкою, шельовкою [11].

Розбудова Ніжина ішла відповідно до плану 1803 р. Він передбачав збереження сформованого раніше центрального історичного ядра міста, виправлення звивистих вулиць, виділення вільних від забудови місць, численних майданів для проведення ярмарків. Помітні на плані круглі, квадратні, трапецієподібні площі, від яких у різні боки відходили промені вулиць. Враховувалися і звисті береги річки Остер, яка перерізала місто. Основними орієнтирами, від яких наче сонячні промені ішли вулиці, були дзвіниця Успенської церкви, Миколаївський собор та триярусна дзвіниця Спасо-Преображенської церкви.

Кожна з головних вулиць є променем, що прямує від центру до одного із передмість і там завершується домінантою ансамблю, у переважній більшості культурною спорудою. У спонтанній мережі міських вулиць виділяються сім головних напрямів, які розходяться у вигляді віяла від своєї серцевини – міжмагістральної смуги, обмеженої нинішніми вулицями Гоголя і Боженка. Як свідчать архітектори, в основі системи ансамблів міста лежить семипроменева зірка.

У другій половині XIX ст. почалося формування безперервного вуличного фронту будинків фасадами по червоній лінії, типових для міської забудови.

План Ніжина 1835 р., затверджений Миколою I, передбачав перепланування території Замку під ринок, а тому будівлі, які знаходилися тут, використовувалися для торгівельних потреб. У XIX ст. ще залишалися не забудованими площі, на яких проходили знамениті міжнародні ярмарки. У 1847 р. востаннє тут був проведений Всеїдний ярмарок. Ніжин втратив своє торгове значення, а набував нового призначення – духовного центру.

В подальші роки з'являлися муровані будівлі не лише в центрі міста, а й на околицях його. І все ж, як свідчать дослідники XIX ст. М. Бережков, А. Русов та інші, міська забудова у Ніжині зосереджувалася в його центрі, а далі йшли будівлі, які можна віднести до сільських хат. Навколо них розміщувалися городи, сади, господарські приміщення, загороджені плетеними тинами, парканами та обсадженими вербами, що розміщувалися на кривих вулицях. Вся ця забудова створювала своєрідну панораму сільської місцевості.

Менші повітові міста нагадували велике село, що розкинулося на широкому просторі. Відомий дослідник Чернігівщини М. Домонтович підтверджує цю думку, описуючи місто Березну, яке у 1859 р. складалося майже повністю з дерев'яних будинків. Містечко не змінилося і в 1898 р.: ті ж самі сільські хати, навколо яких теж були городи, сади. Крім цього, городи, левади розміщувалися і окремо від будинків. Все це створювало вигляд сільського поселення. У місті було всього 6 цегляних житлових споруд, на мурованому фундаменті – 15, критих залізом – 17. Всього дерев'яних будівель 455 (67,9 %), лозово-глиняних – 205 (30,6 %), кам'яних – 10 [12].

Паралельно з визначенням загальних проблем будівництва вирішувалося і питання про використання в ньому відповідних стилів. У першій половині XIX ст. в практичній діяльності будівельники продовжували використовувати архітектурний стиль класицизму, який прийшов у мистецтво ще у XVIII ст. і утверджував у будівництві чіткість та геометризм форм, логічність планування, стриманий декор, якісність і урівноваженість композиції, членування фасадів пілястрами, виділення головних та допоміжних композиційних осей портиками, ритмічне повторення однакових елементів тощо. Цей стиль використовувався при будівництві громадських та палацових приміщень, храмів.

На завершальному етапі класицизму провідне місце посів ампір, для якого характерні монументальність форми, багатий декор парадна величність. Використовувався він під час будівництва

палаців, арок, монументів. Цими будівлями влада демонструвала свою непохитність і велич. А вмонтування в будівлі величних скульптур у військовому вбранні з різною воєнною атрибутикою підкреслювало доблесть і героїзм захисників держави на полі бою з ворогами.

У другій половині XIX ст. утверджується еkleктика, яка передбачає поєднання різних стилів. У деяких працях українських мистецтвознавців цей термін характеризується як "невдалий через оцінювальний, навіть негативний зміст" [13] і замінюється терміном "історизм". Архітектори почали звертатися до різних попередніх стилів, які використовувалися при будівництві (візантійський, романський, готичний, ренесанс, давньоруський, бароко та інші) і намагалися, об'єднавши окремі їх елементи, передати своє нове бачення повсякденного розвитку архітектурного мистецтва і потреб в ньому самого історичного часу. Тут проявилися устремління архітекторів у зовнішньому оформленні будівель виразити свої особистісні смаки.

В кінці XIX – на поч. XX ст. архітектори звертаються до модернізму, який передбачав використання при будівництві приміщень мінливих форм, вигадливих ліній, асиметрії, вільного планування. Ці приміщення засвідчували оригінальність самої будови з чітко вираженим індивідуальним почерком автора.

В стилі неокласицизму у Чернігові були збудовані приміщення колишнього держбанку (нині міськвиконком), губернського земства (нині облвиконком), які відзначаються красою деталей та монументальною симетричністю фасадів, а також декоративною кам'яною штукатуркою світло-сірого тону. Як вказує архітектор Чернігова А. Карнабед, у цей час у місті широко використовувався стиль модерну та стилізація під готику, під "руський" стиль, прикладом яких є колишній садибний дім (вул. Шевченка), будинок єпархіального братства (нині облфілармонія), двоповерховий будинок (вул. Урицького), маєток (вул. Воровського) та інші. В стилі модерну оформлені фасади будинків у багатьох містах, де використовували лекельну цеглу різних форм або стесану. Український модерн використовували при будівництві школи ім. М. Гоголя у Чернігові (арх. Якубович), дворянсько-селянського банку (арх. О. Г. Афанасьєв), Інституту фізметодів лікування у Чернігові, земського училища у селі Лемеші, земської школи у Варвинському повіті тощо [13 а].

Характеризуючи особливості забудови міст, слід враховувати і зміну будівельного матеріалу, появу бетону, металу, залізобе-

тону, великого формату скла тощо. Цеглу виробляли різних форм і розмірів. При оздобленні внутрішніх приміщень використовували різнокольоровий мармур, різні породи дерев, бронзу, кольорове скло.

У XIX ст. визначилися чотири основні напрямки в будівництві: 1) громадське, яке включало в себе адміністративні приміщення (будинки губернських присутственных місць, судів, банків, дворянських та купецьких зібрань, земств, поліцейських управлінь тощо) та обслуговування (будівлі навчальних закладів, аптеки, лікарні, їдальні, магазини, торгові ряди, пительні приміщення, арсенали, провіанті комори, готелі, вокзали, пошта, культурно-освітні установи, театри тощо); 2) житлове (будинки жителів сіл і міст – селян, міщан, духівництва, відставних військових, чиновників, поміщиків, робітників тощо) та палацове (великі дворянські садиби з палацом та іншими будівлями); 3) храмове (культове) (церкви, собори, монастирі, дзвіниці, костьоли, синагоги, келії тощо); 4) виробниче (промислове) (вітряки, водяні і парові млини, заводи, броварні, ковальні, фабрики, мануфактури, ливарні тощо).

У створенні цих та інших будівель у кінці XVIII – на початку XIX ст. використовувалися плани, розроблені архітекторами А. Захаровим (адміністративні, торгові та інші приміщення), Л. Рускою, В. Гесте, А. Стасовим (житлові будинки, навчальні корпуси), Михайловим, Л. І. Шарлеманьом (храми), А. Карташевським, А. Меленським (храми, торгові ряди, житлові приміщення у Ніжині), В. Демут-Малиновським, Д. Єфимовим (громадські приміщення).

Громадське будівництво

У зв'язку з введенням в Україні губернського адміністративного поділу території у 1803 р. відомий російський архітектор Андрій Захаров розробив типові проекти адміністративних приміщень. У цей комплекс входили і три проекти будівель для нового місцевого начальства [14]. Крім цього, архітектор Жан Тома де Томон підготував 16 проектів для губернського міста, зокрема будинків військового і цивільного губернаторів, віце-губернатора, обер-коменданта, поліцмейстера, а також шість зразків житлових будівель для мешканців як міста, так і замських маєтків та господарських приміщень [15].

Серед зразкових споруд цього часу виділяється будинок губернатора у Чернігові, який був зведений у 1804–1805 рр. на замовлення першого генерал-губернатора Чернігова Куракіна за проектом архітектора А. Захарова у стилі класицизму. Це триповерховий прямокутний мурований будинок з виступами-ризаліта-

ми з боку двору. На невисокому рустованому стилобаті першого поверху розміщено шестиколонний портик тосканського ордеру, який завершується горизонтальною лінією аттика [16]. Це приміщення сприймалося як головна споруда губернського міста.

Після закриття Борисоглібського монастиря та створення нової площі на території Кремля, за проектом архітектора А. Карташевського у 1803 р. була перебудована будівля архієпископа (1780 р.) під будинок губернського управління – "присутственных місць" (нині чернігівський архів). Головний вхід споруди був перенесений із західного фасаду на східний, крім цього, на місці ганку був зроблений шестиколонний портик іонічного ордеру, увінчаний трикутним фронтоном. Витягнутий з півночі на південь двоповерховий корпус мав напівпідвальний поверх, дякуючи цьому будинок не виглядав приземистим [16 а].

На схід від будинку губернатора у 1859–1870 рр. за проектом архітектора Д. Єфимова і за участі П. Демута-Малиновського був зведений у стилі класицизму будинок дворянського зібрання з великим колонним залом. Його у 60-х рр. XIX ст. використовували для вистав, зокрема тут була поставлена п'єса І. Котляревського "Наталка Полтавка" під керівництвом О. Маркевича та І. Дорошенка з участю Л. Глібова.

У 1896 р. у Чернігові був зведений мурований двоповерховий прямокутний будинок цивільного губернатора за проектом архітектора М. Д. Маркелова у стилі неокласицизму.

Крім адміністративних приміщень, будувалися також споруди для навчальних закладів, земських установ, банків, готелів, поштових контор тощо.

У зв'язку з реформою 1802–1804 рр. в галузі освіти по всій території будуються приміщення для освітянських закладів.

У 1805 р. у місті Ніжині графом І. А. Безбородьком була заснована Гімназія вищих наук. Для її будівництва був використаний проект, розроблений відомим російським архітектором швейцарського походження Луїджі Руска, який проявив себе зведенням відомих приміщень не лише в Росії, а і в Україні. Він був автором проектів торгових рядів у Білій Церкві (1809–1814), Триумфальної арки в Диканьці (1818), брав участь у реставруванні Гостинного ряду у Києві (1809). Міністр внутрішніх справ Росії граф В. П. Кочубей, родич Безбородьків, запросив Л. Руску, з яким особисто був знайомий, розробити проект будівлі Гімназії вищих наук у Ніжині. До речі, архітектор був одним із розробників альбому "Зразкові фасади для житлових будинків Росії" (1809–1812).

План будівлі Гімназії вищих наук був здійснений у стилі класицизму, в якому будувалася у той час переважна більшість споруд. Для зведення будинку у 1807 р. було обрано майданчик біля річки Остер та Графського парку у садибі Безбородьків, завезене каміння із-під Новгорода-Сіверського, а у вертіївських лісах заготовлені дуби та інші породи дерев, збудований цегельний завод тощо.

Для будівництва приміщення запросили архітектора 12 класу Івана де Лукіні, який обіймав посаду "кам'яних справ майстра і губернського архітектора" (з 1806 р.) в Малоросійській чернігівській будівничій експедиції і мав досвід у зведенні подібних споруд. У 1808–1817 рр. де Лукіні знаходився на будівництві у Ніжині.

Будинок Гімназії вищих наук кн. Безбородька споруджено фундаментально. Товщина стін на першому поверсі досягла 1 м 30 см. Центральна частина П-подібної форми будинку була двоповерховою з портиком, що мав дванадцять колон і дванадцять східців. Вони надавали будівлі парадний вигляд. Із двох боків прилягали триповерхові крила – ризаліти, між якими знаходилося зручне подвір'я. Це була типова для класицизму будівля з гладенькою поверхнею, прямими лініями, без будь-яких зовнішніх прикрас. Прямокутні вікна з трикутними надвіконницями та мандрики на консолях, гілчастий декоративний мотив, що заповнює тимпани фронтонів, свідчать, що будівля зводилася у перехідний період. Навколо головного корпусу був розміщений окремих флігель і господарські будівлі.

29 грудня 1809 р. І. А. Безбородько сповіщав міністра народної освіти П. В. Завадовського, що будівництво іде з повним успіхом, і він просить дозволити при гімназії збудувати приміщення ще для 60-ти пансіонерів, незалежно від тих 24-х, які повинні утримуватися з прибутків, ним же визначених. Такий дозвіл був отриманий.

Будівництво мало завершитися 1810 р., проте воно затяглося через Вітчизняну війну 1812–1814 рр. та смерть у 1815 р. І. А. Безбородька, а потім призначення нового почесного попечителя гімназії онука Іллі Андрійовича О. Г. Кушельова-Безбородька аж до 1817 р. [17].

3 серпня 1818 р. Головне правління училищ розглянуло креслення навчального корпусу для Гімназії вищих наук кн. Безбородька, яке представив граф О. Г. Кушельов-Безбородько, і в основному затвердило його.

Почесний попечитель у своєму представленні на ім'я міністра освіти писав, що Іван де Лукіні "знаходився під час будівництва

Гімназії вищих наук князя Безбородька з самого початку і до кінця і весь час проводив його з старанністю... Праця його і старанність заслуговують на особливу увагу начальства. Найбільше бажав би він хоча б невеликого знаку милості монарха. З мого боку, віддаючи свою справедливість його знанням і праці, вважаю своїм обов'язком просити Вашу Світлість, якщо це тільки є можливим, виклопотати йому орден Святої Анни 3 ступеня" [18].

7 жовтня 1821 р. міністр народної освіти О. М. Голіцин сповіщав О. Г. Кушельова-Безбородька: "Государ Імператор, за моїм поданням, зробленим внаслідок засвідчення Вашої світлості про працю де Лукіні, здійсненої ним під час будівництва приміщення Гімназії вищих наук князя Безбородька, у виявленому Високим благоволінням своєю милістю нагородив його діамантовим перснем" [19]. Разом з листом міністр переслав діамантовий перстень вартістю в тисячу карбованців для передачі архітектору Івану де Лукіні.

Такою будівля залишалася до 1875 р., коли в ній був відкритий Історико-філологічний інститут кн. Безбородька. Перший його директор професор М. О. Лавровський запропонував з'єднати два триповерхові крила-ризаліти надбудовою центральної фасадної частини третього аттикового поверху. Висота даху була зрівняна з дахом крил. Над 12 колонами центральної частини зробили суцільний балкон. Це надало приміщенню завершеного вигляду, не порушивши її конструкції. Будівля залишалася прикрасою міста як у XIX ст., так і нині. Хоча деякі дослідники архітектури, зокрема, М. Цапенко, вважає, що без добудови приміщення виглядало "краще, гармонійно" [20].

На початку XIX ст. для забезпечення навчального процесу у різного типу навчальних закладах місцеві органи влади наймали або ж будували спеціальні приміщення. Для парафіяльних, а пізніше земських шкіл зводили дерев'яні двокімнатні приміщення, в яких одна із них була класом, а інша – квартирою для вчителя. Прикладом цього може бути будинок, закладений у 1868 р. у селі Володимирівка Городнянського повіту. Зразком трикласної церковнопарафіальної школи служить будинок у селі Бакаївка Ічнянського повіту, половину коштів на зведення якої виділив ніжинський предводитель дворянства, поміщик О. К. Трощина.

Наприкінці XIX ст. в селі Вертіївка Ніжинського повіту було збудовано приміщення школи. Це одноповерховий мурований прямокутний будинок, який складався із 7 кімнат і коридора. На

північному фасаді його була веранда, а на південному – веранда на всю ширину будинку (нині дитячий садочок).

У 1886 р. в селі Вовчок (нині Козелецький р-н) на базі церковнопарафіяльної школи було відкрите земське народне училище, будівництво якого завершилося у 1914 р. Це було двоповерхове цегляне приміщення.

Для Дегтярівського ремісничого п'ятикласного земського училища, яке було засноване у 1878 р., місцевий поміщик П. Г. Галаган подарував земству свій будинок, зведений у 1825–1832 рр. архітектором П. А. Дубровським у стилі класицизму. Це був двоповерховий корпус з двома флігелями на два поверхи. Тут розмістилися спеціальні класи-майстерні: столярно-токарний, ковальський, слюсарний, модельно-ливарний, а також інтернат, який був на повному утриманні училища.

Для чоловічих і жіночих гімназій у деяких містах перебудовували уже готові приміщення. Так, у 1805 р. для Чернігівської класичної чоловічої гімназії було використано мурований триповерховий будинок губернатора, зведений за проектом архітектора А. Захарова. Пізніше, у 1854 р., біля нього з'явився ще один корпус, у якому жили гімназисти та викладачі. А у Ніжині приватний мурований двоповерховий будинок купця А. Ф. Кушакевича, збудований у 40-х рр. XIX ст., був переданий під жіночу гімназію П. І. Кушакевич, а будинок Самохіної наймали для гімназії Г. Ф. Крестинської. Це були прямокутної форми муровані будинки з прикрасою фасадної стіни, яка виходила на вулицю. Подібне спостерігалось протягом XIX ст. і в інших містах, де були відкриті чоловічі класичні, реальні та жіночі гімназії.

У 1889 р. для Чернігівської жіночої гімназії було збудоване нове приміщення за проектом архітектора Д. В. Савицького. Це двоповерхова будівля, що ділилася на три частини, з яких центральна була значно вища від бокової і збагачена шістьма напівколонунами, що вгорі прикрашалися мереживом та прямокутними зубцями мандриками. Вікна на другому поверсі мали аркову форму, решта – прямокутні. У 1899 р. в Чернігові було збудоване нове приміщення для Олександрівського ремісничого чоловічого училища, а на початку 1905 р. за кошти земства – приміщення для міської торгівельної школи. У 1901 р. Ніжинська міська дума і її голова І. Л. Дейкун виділили кошти для побудови парафіяльного училища, названого на честь письменника Гоголівським.

Виділяється своєю архітектурною структурою мурований двоповерховий прямокутний будинок Чернігівського міського учи-

лица ім. М. Гоголя, який був зведений у 1911 р. за проектом інженера І. М. Якубовича. У головному фасаді виділяється тамбур центрального входу, а також бароковий фронтон з пінаклями, які близькі до форм українського бароко.

Будівництво навчальних закладів було тісно пов'язане з самим процесом появи царських указів про їх відкриття. Так, гімназій на Чернігівщині у першій половині XIX ст. було лише три: у Новгороді-Сіверському, Чернігові та Ніжині, а в другій половині XIX ст. вони з'явилися і у деяких повітових містах, а жіночі – у 70–80-х роках цього ж століття. Поява інших типів навчальних закладів була пов'язана з місцевими потребами та замовленням на їх спорудження з боку земства та меценатів.

У 60-ті рр. XIX ст. було введено нову банківську систему, затверджено Положення про міські громадські банки. На його основі у 1873 р. були створені Ніжинський, а у 1875 р. – Чернігівський міські банки, а в повітових містах були відкриті їх відділення. У 1882 р. виникло Чернігівське відділення поземельного банку. Ніжинський банк був збудований на вулиці Гоголя. Це двоповерхова мурована будівля прямокутної форми. Менший північний орнаментований кладкою бік з парадними дверима виходив на вулицю. Інші три стіни не оформлялися, бо південна спрямовувалася на подвір'я, а інші приєднувалися до сусідніх будівель. На першому поверсі розміщувалися службові та господарські приміщення, а також парадні східці на другий поверх, на якому розміщувався великий зал для здійснення банківських операцій.

Чернігівський міський банк знаходився у будинку міської думи на Театральній площі. Будинок державного банку у Чернігові був побудований 1908 р. на розі вулиць Магістратської (нині вул. Куйбишева та Олександрівської (нині вул. Кирпоноса). Це мурована з напівпідвальним приміщенням будівля П-подібної форми, фасадна стіна прикрашена восьмиколонним портиком, посередині якого розміщені вхідні двері, а також карнизи з медальйонами та іншими елементами, які свідчать, що архітектор використовував стиль неокласицизму. У післявоєнні роки будинок був відремонтований і пристосований для служб міськвиконкому [21].

У 1910–1913 рр. губернським інженером Д. Д. Афанасьєвим за проектом архітектора О. І. Фон-Гогена було збудоване приміщення дворянського і селянського поземельного банку. Це мурований двоповерховий будинок у стилі модерну П-подібного плану. Над входом підноситься триярусна вежа з наметом. У споруді різної форми вікна й трикутний балкон другого поверху.

Будинок оформлений у стилі українського модерну. Для його прикраси використали багатобарвну майоліку, а цокольний поверх оформлений гранітними плитами [22]. Нині тут знаходиться Чернігівська бібліотека ім. В. Короленка.

У зв'язку з державною реформою у 1864 р. було створене місцеве управління-земство, яке складалося з повітових і губернських земських зібрань та земських управ. До їх повноважень відносилось медичне обслуговування, будування та утримання земських шкіл, місцевих доріг та шляхів, проведення статистичних досліджень, а також вирішення інших господарських, громадських та культурно-освітніх питань життя губернії.

Для організації нормального управління будувалися спеціальні приміщення земських управ. Спочатку земство Чернігова знаходилося у збудованому близько 1814 р. двоповерхового будинку губернських установ. А у 1908–1910 рр. упритул з ним був зведений триповерховий будинок у стилі неокласицизму з пілястрами іонічного ордера. З'єднувалися обидва будинки переходом. У 1935–1937 рр. за проектом архітектора О. М. Касьянова над старим приміщенням був надбудований третій поверх і обидва будинки були об'єднані (нині тут працює виконком обласної Ради народних депутатів).

Будинки земства з'являлися також у повітових містах. Так, в кінці XIX ст. такий будинок був споруджений у Новгороді-Сіверському. У зв'язку з тим що місцем його зведення був ріг двох вулиць, то будівельники розмістили його так, що основні його частини-ризаліти розходяться крилами вздовж вулиць. Двоповерховий мурований будинок має підвальне приміщення. Між двома ризалітами на самому розі вулиць над центральним входом збудована напівциліндрична лоджія, над якою піднімається циліндричний ліхтарик. На першому поверсі прямокутні вікна з надвіконницями такої ж форми, а на другому – з арковими, оздобленими візерунками. Над входними дверима – візерункова арка. Все це відповідало зразкам провінційної неокласицистичної архітектури.

У 1910 р. двоповерховий мурований будинок земської управи був зведений у місті Сосниці. Подібне приміщення з'явилося також на вулиці Глібова і у Ніжині. В деяких містах будувалися приміщення дворянського та купецького зібрань. У Ніжині перше було дерев'яне і у 50-х рр. XX ст. було розібрано, його у 1846 р. Відвідав Т. Шевченко з літератором О. Афанасьєвим-Чужбинським, а двоповерхова прямокутна будівля купецького зібрання 1892 р. збереглася (нині тут фундаментальна бібліотека університету).

В губернському, а також у повітових містах у ХІХ ст., а особливо на початку ХХ ст. будувалися приміщення різних установ. Так, у Чернігові у 1805 р. згідно з затвердженими планами був збудований будинок поштової контори, мурований двоповерховий П-подібної форми в стилі класицизму. У 1893 р. на місці Олександрівської площі у Чернігові був збудований будинок пожежного товариства, який складався з одноповерхового залу для пожежних машин та двоповерхової частини для службових приміщень, до якої приєднувалася каланча, над якою знаходився ліхтар-сторожка з флюгером у вигляді прапора.

У Чернігові зберігся будинок кінотеатру Раковського, який був збудований на початку ХХ ст. у стилі неокласицизму.

Створення губернських установ привело до того, що серед різних проектів, які розроблялися у 1803 р., були і приміщення губернських та повітових острогів. Автором їх проектів був Андріян Захаров, який схилявся до класицизму. Такі остроги були збудовані у Чернігові, Ніжині та Сосниці. Не в повному вигляді зберігся він у Ніжині. Складався з двох частин: просторого прямокутного двору, огороженого муром з 4 вежами на його кутах, та різних будівель за відповідним призначенням усередині цього двору. Це були прямокутні будинки з чітко визначеними ознаками класицизму.

Із будівель поч. ХХ ст. слід виділити також їх комплекс 1911–1913 рр. для Носівської сільськогосподарської дослідної станції, збудовані за проектом архітектора Є. Н. Сердюка в українському народному стилі, який поєднав риси традиційного народного будівництва, українського бароко і модерну. На стінах будівлі помітні прикраси керамічної плитки, різної форми вікна – своєрідні прикраси між другим і третім поверхами та дахом. Серед будівель виділяв лабораторно-адміністративний корпус, увінчаний декількаступеневою грушоподібною банею. Відчувається деякий раціоналізм, який проникає у різні стилі цього історичного часу.

Відомі також готелі. Це "Царград" у Чернігові – одноповерховий дерев'яний будинок, який знаходився на розі вулиць Шошейної та Воздвиженської і був збудований на початку ХІХ ст. У другій половині ХІХ ст. на цьому місці з'явилася нова кам'яна будівля, зруйнована під час бомбардування міста фашистами. У Ніжині був відомий двоповерховий мурований готель "Не минай", у якому у ХІХ ст. перебувало багато знатних відвідувачів.

Особливе місце серед будівель у містах належить торговим рядам, які були зведені в кінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст. за проек-

том архітектора А. Карташевського у Ніжині і являли собою вузькі і довгі одноповерхові споруди, які складалися з однакових частин – крамниць. До будівлі приєднувалися галереї у вигляді колонад та арок. В роки Великої Вітчизняної війни їх було зруйновано. А у Новгороді-Сіверському вони залишилися. Їх комплекс складається з двох довгих одноповерхових прямокутних будівель з каскадом аркових галерей. Широкі арки спираються на прямокутні стовпи, прикрашені неглибокими нішами. Вінчає споруду багатопрофільний карниз. Поруч знаходяться такі ж торгові склади, у яких лучкові арки спираються на подвійні колони. В комплексі вони утворюють єдиний архітектурний ансамбль у стилі класицизму.

Житлове будівництво

У переважній більшості населених пунктів Чернігівщини у XIX ст. основним типом забудови була сільська хата. Проте слід і тут враховувати те, що Чернігівщина визначалася не лише етнографічними особливостями життя населення, географічним положенням краю, але й соціальним складом жителів регіону, в основному селяни й козаки, та наявністю відповідного матеріалу для будівництва житла. О. Русов, описуючи територію губернії XIX ст., зазначав, що типи будівель, спосіб їх розміщення, матеріал для їх будівництва, розміри житлових приміщень, їх обстановка, господарські приміщення для худоби, збереження хліба тощо є далеко не однаковими для жителів півночі і півдня регіону. Порівняння будівель, наприклад, Ніжинського, Прилуцького повітів і Новгород-Сіверського, Ріпкинського, яскраве цьому підтвердження.

На півночі Чернігівської губернії хати будувалися як однокамерні, так і двокамерні, з різних порід лісу і покривалися дахи дранкою чи соломою. Внутрішня обстановка однокамерної хати скрізь однакова. В ній куток має своє призначення: біля вхідних дверей стоїть піч, з протилежного боку в стіні навпроти печі невеличке вікно, а збоку полиця для посуду. Далі по цій стіні куток називають покутом, в якому прикріплені ікони, які прикрашалися вишитим рушником, квітами, під ними знаходився стіл. На протилежному боці поруч з піччю робили піл з дерев'яних дощок для відпочинку, який замінював ліжка. Під стінами влаштовували лави для сидіння. Підлога у переважній більшості хат була земляна. У дворі з дерева також будувалися господарські приміщення для худоби та інших призначень.

У південній частині губернії хати будувалися у безлісій місцевості переважно із глини та очерету. Вгорі і знизу укладалися дерев'яні балки, часто із верби, а середина між ними заповню-

валася очеретяними снопами, які укладалися вертикально і прибивалися до горизонтально закріплених лат. А потім ці стіни обмазували глиною і нею ж забивали щілини. Взимку, щоб було тепліше, такі хати обставлялися снопами очерету, соломою, мохом. Навколо хати робили земляну призьбу. Підлога теж була земляна, яку обмазували кольоровою глиною. Стелі настилали із дощок, покладених на сволоки поперек будівлі, згори настилали дубці лози і обмазували глиною. Дахи покривали соломою.

У лісовій частині регіону хати будувалися з різних порід дерева (осики, берези, сосни), а підвалини стелилися із дуба.

Матеріал, який використовували для будівлі приміщень, впливав і на організацію самого заселення території. У південній частині, наприклад Ніжинщини, села у переважній більшості належали поміщикам, які впливали і на планування забудови. Вона мала досить правильну форму, на площі села розміщувався храм, і від нього йшли прямі і широкі вулиці, хати фасадом виходили на вулиці, панські садиби розміщувалися за межами, або вглибині села.

На північній частині повіту – вулиці були криві, будинки знаходилися серед двору, біля саду, левади. Навіть біля храму не було площ. Відділені панські будинки стояли поруч з козацькими та селянськими, високими тинами та воротами садиби.

Величина хати, зовнішнє та внутрішнє її оздоблення залежало від достатку господаря. Будинок типу хати міг мати декілька кімнат (кухня, спальні, вітальня тощо), дерев'яні підлоги, дах, укритий залізом, черепицею та інші особливості. Основний етнографічний тип хати міг ускладнюватися. Зустрічаються на Ніжинщині спарені хати, коли в одній половині жили господарі, а у другій – слуги, церковні робітники тощо, а на Конотопщині зустрічаються будови, які об'єднували хату, кухню і хлів. У дворянських сім'ях використовувався теж тип сільської хати, проте будинок був набагато більший і міг мати 6–7 кімнат, балкон у сад, два виходи – парадний і у двір, вікна закривалися віконницями. Цей тип будівлі належав дворянам середнього достатку і навіть багатих.

Деякі поміщики, не маючи достатньої кількості коштів, але намагаючись виділитися із середовища, своїми примітивними засобами вносили у свою будівлю елементи тих великих садибних приміщень, які зводилися за проектом архітектора Дж. Кваренгі. І від цього, як зазначає М. Домонтович, колишні гарненькі будиночки почали замінюватися потворними без будь-якого розміру і зручності будинками, з незграбним фронтоном посередині, які мали вигляд пародії на кваренгівські [22 а].

Значну роль у розбудові поміщицьких будинків на Чернігівщині у 40–50-х рр. відіграв архітектор Микола Єфімов, який розробив для цього низку проектів досить красивих будівель у старовинних українських традиціях. Це кам'яні будинки князя М. І. Кейтукова у селі Бігач, де у квітні 1847 р. побував Т. Шевченко, Барковського у селі Романове та ін.

Будинки з 10, 15 і більшою кількістю кімнат мали індивідуальний характер. Як свідчить О. Русов, таких будинків, які б відрізнялися і матеріалом, і наявністю різного роду прикрас (балкони, фронтони), у Ніжинському повіті було небагато: 16 будинків, збудованих із цегли, 11 – із дерева і обкладених цеглою, 72 будинки стояли на кам'яному фундаменті, 60 – вкритих залізом. Все це із 19780 приватних будинків, що знаходилися у Ніжинському повіті у 1879 р. [23].

Як свідчать дослідники, у 1896 р. у Чернігівській губернії було застраховано 2560 поселень, у переважній більшості яких знаходилося не більше 75 дворів, в інших їх кількість доходила до 400. Найбільш заселеними були середні та південні повіти: Городнянський, Чернігівський, Сосницький, Кролевецький, Глухівський, Остерський, Козелецький, Ніжинський, Борзенський і Конотопський. Найменше дворів у селах було у Суразькому, Мглинському, Новозибківському, Стародубському, Новгород-Сіверському повітах.

Тип сільської хати у будівлях знаходимо також у волосних і повітових містечках. Лише в центрі їх могли бути цегляні будівлі, які представляли хату з декількома кімнатами. Як свідчить статистика, у 1842 р. у містах Чернігівської губернії було 13609 дерев'яних будинків і лише 131 – цегельних, тобто 1 % до дерев'яних.

У повітових містах типи будівель були змішані. На околицях були сільські хати, а ближче до центру з'являлися будівлі міського характеру. У структурі міста центру належало особливе місце. Показово в цьому відношенні є забудова міста Ніжина, що здійснювалася за типовими проектами, які набули місцевої специфіки. Типове житлове будівництво в основному проводилося на південь від центральної вулиці Гоголя у Старому місті. Переважно це були будинки купців у 1,5 поверхи з службовими напівпідвальними приміщеннями (нині вул. Батюка, Подвойсько-го), а також проектами у три вікна (вул. Маяковського).

Особливу категорію становлять двоповерхові будинки з магазинами на першому поверсі і без таких (вул. Подвойсько-го, Лаценка, Поштова). Стилістичне оформлення будинку еkleктичне.

Досить широко при будівництві використовувалось включення елементів романської архітектури. Це помітно на купецькому будинку (вул. Поштова) та будинку купця Карлебаштова (вул. Подвойського), а також будинку почесного громадянина О. І. Левченка (вул. Леніна, 18). Зустрічаються неокласичний (вул. Гоголя, 8) і псевдоросійський (вул. Подвойського, 3) стилі.

У другій половині XIX ст. почалося формування безперервного вуличного фронту фасадами по червоній лінії, типового для міської забудови. У міській мережі, тобто центральній частині міста, у Ніжині зафіксовано 34 історичні вулиці загальною довжиною 14 км. Серед них колишні вулиці Мостова, Московська, Київська, Грецька, Мільйонна, Кушакевича, Мучний Ряд, Ліцейська, Судецька, Ст. Яворського та ін. Вони об'єднують основні історичні ансамблі в цілісну просторову систему. Так, наприклад, на великій вулиці Мостовій (з 1881 р. Гоголя) розмістились (у порядку збільшення номерів): готель Благовіщенського монастиря з фотографським ательє, магазинами, міська бібліотека, будинок купецького зібрання, церква Іоанна Богослова, будинок дворянського зібрання, друкарня В. Н. Меленевського, готель і лавки Благовіщенського монастиря, торгові ряди, магістрат. Тут же знаходилися міський банк, дві гімназії, Миколаївський собор та будинки жителів міста. В центральній частині міста знаходилося із 25 храмів 9 та один монастир, а також громадські, адміністративні та системи обслуговування будівлі (школи, аптеки, пошта, циркульні, питейні приміщення). Все це були муровані одноповерхові будинки. В інших районах Ніжина знаходилися храми, жіночий монастир, різного типу будівлі. Чим далі від центру, тим тип будівель був більш однорідним – сільська хата з великим двором, садом, городом, господарськими приміщеннями, хоча і тут зустрічались будівлі муровані, вкриті залізом, у яких було по декілька кімнат. І в цих "сільських" районах будинки переважно виходили фасадною частиною на вулиці. Саме це відрізняло міське поселення від сільського.

Характерною особливістю забудови Ніжина є те, що на території старого міста у XIX ст. з'явилися невеликі поміщицькі садиби, зразком якої є садиба М. Я. Макарова з села Липовий Ріг на розі вулиць Ліцейської і Гребінки, зведена на початку XIX ст. Це мурована одноповерхова будівля, головним фасадом повернута до Ліцейської вулиці. Господарські приміщення розміщені з правого боку двору. Вся садиба займає квадрат між двома вулицями.

Як засвідчують Р. І. Бондаренко та С. А. Ничкало, у кінці XIX – на початку XX ст. у деяких містах будинки гарно прикраша-

лися, при цьому використовувалися характерні особливості "цегляного модерну". У багатьох будинках Прилук помітна була насичена орнаментальна кладка із рядової і лекальної цегли з фантастичним багатством чудових вигадливих сполучень. Таких будинків дослідники налічили понад 20 [23 а].

У міських великих будинках для їх окраси використовували різьблення. На фасадних стінах з 3–5-ма, 7-ма, 9-ма вікнами, які розташовувалися як симетрично, так і асиметрично, закріплювалися рамкові нашивки та віконниці, які демонстрували майстерність різьбярів, що відзначалася художньою витонченістю. Використовувалося різьблення і для оформлення навісів-галерей на дерев'яних колонах перед вхідними дверима. Прикладом цього можуть бути приміщення магазинів у Борзні та інших населених пунктах.

Палацове будівництво

Починаючи з кінця XVIII ст. і впродовж усього XIX ст. здійснювалося будівництво великих палаців для вельмож та багатих дворян. Це палаци останнього гетьмана України К. Розумовського у Батурині, президента Малоросійської колегії генерал-губернатора Малоросії П. Рум'янцева-Задунайського у селах Вишеньки та Черешеньки, канцлера Росії О. А. Безбородька у селі Стольному, камер-юнкера при імператорському дворі Г. Тарновського у Качанівці, нащадків прилуцького полковника Г. Галагана у Сокиринцях, дочки декабриста С. Волконського Олени Рахманової у Вейсбахівці (нині Білорічиця) та інших. Не так багато було на території Чернігівщини таких палаців, які свідчили про високу майстерність архітекторів і будівничих. В той же час вони засвідчували, що традиційно українсько-козацьке архітектурне мистецтво витіснялося експансією іншомовних культурних традицій, зокрема, російських імперських, пов'язаних з утвердженням внутрішньої політики цієї держави на українських землях. В свою чергу, в Росії при будівництві палаців використовували новачі європейського будування. Саме цим пояснюється, що для їх зведення запрошувалися архітектори-іноземці. Хоча тут необхідно звернути увагу на одну деталь: здійснювали за проектами, розробленими іноземними архітекторами, українські будівельники.

Дворянська садиба за своєю структурою: палац, флігелі, господарські будівлі, парк, храм – часто утворювала огороженою територію, якою володіла родина і на територію якої можна було заїхати з парадного входу через центральну алею. І все ж ця садиба сприймалася як родове гніздо, в якому всі будівлі знаходилися у єдності.

Як свідчать перекази, Кирило Розумовський, позбавлений Катериною II титулу гетьмана України і повернувшись до Батурина, сам обирав місце для будівництва палацу на високому березі Сейму біля старовинного міста України, колишньої столиці Гетьманської держави, яке отримав граф у подарунок від імператриці Єлизавети Петрівни у 1750 р. Розробив план садиби основного палацу, флігелів та парку у стилі класицизму Чарльз Камерон, відомий російський архітектор шотландського походження, який прославився уже своїми будовами у Царському Селі та Павловську.

Будівництво палацу проходило протягом 1799–1803 рр. К. Розумовському хотілося мати такий палац, які мали царські особи. Це була триповерхова будівля з двома фасадами. Перший прикрашений лоджією, другий – балконом. Збагачений трикутним портиком з вісьмома колонами. Бічні фасади мають напівротонди, що збагатили силует палацу. Будинок мав напівпідвальний нижній поверх. На першому поверсі були розташовані їдальня, а також службові кімнати. На бельєтажі розмістився зал для пишних прийомів, у якому були розміщені фамільні реліквії. В інтер'єрі напівротонди відкривалися овальні зали. Граф не шкодував коштів. Але, на жаль, у 1803 р. Кирило Розумовський помер. Його син Кирило не цікавився цим палацом, жив у Відні. Палац, один із кращих в Україні, залишився недобудованим. Через сто років, у 1908 р., на XIV Всеросійському археологічному з'їзді у Чернігові було порушено клопотання про поновлення робіт. Опікування палацом взяло на себе у 1911 р. "Товариство захисту і збереження в Росії пам'яток мистецтва і старовини". Молодий, талановитий архітектор, випускник Петербурзької академії мистецтв, учень відомого професора архітектури Л. М. Бенуа Андрій Білогруд (1875–1933) вивчив будинок, сфотографував і склав проект відбудови палацу. Почалися реставраційні роботи, які тривали до 1913 р. Але в 1914 р. почалася Перша світова війна, за якою прослідували революційні події. У 1923 р. сталася пожежа, і палац знову залишився без уваги і захисту. У другій половині XX ст. намагалися щось зробити, але реставрація палацу так і не була завершена.

Відомий знавець архітектури, професор Київського університету Св. Володимира Г. К. Лукомський у 1912 р. зазначав: "Батуринський палац являє собою таке єднання архітектурного пейзажу, рівного якому не знайти ніде в Росії. Батуринський палац

залишитися кращим і, цілком імовірно, скоро вже єдиним спомином про славу минулої архітектурної епохи" [24].

І все ж палацу К. Розумовського судилося бути відродженим. У 2002 р. Кабінетом Міністрів України була прийнята комплексна програма "Гетьманська столиця", куди увійшов і проект відновлення палацу. У 2010 р. була завершена повна реставрація садиби К. Розумовського.

Значний інтерес становить і палац у Качанівці. З'явився він у XVIII ст., але більше відомий уже в перебудованому вигляді. На акварелі О. Кунавіна 1803–1809 р. бачимо будівлю, яка відрізняється від сучасної. І це не випадково, бо у 1771–1808 рр. Качанівкою володів президент Малоросійської колегії, генерал-губернатор Малоросійської губернії П. Рум'янцев-Задунайський та його син О. Рум'янцев. Саме з цими іменами і пов'язують появу палацу, який був збудований у 1771–1780-х рр. за проектом московського архітектора Карла Бланка молодим і талановитим українським архітектором, родом зі старшинської козачої сім'ї із Чернігівщини, учнем архітекторів Андрія Квасова та Баженова Максимом Мосцепановим. Двоповерхова будівля зведена у романському стилі псевдоготики з вежами, вкритими загостреними готичного типу банями. Це талановита робота засвідчувала майстерність архітектора. Спланований був і парк з урахуванням місцевості та існуючих краєвидів.

Після того як садибу Качанівка у 1808 р. купив поміщик Григорій Почека, почався новий етап перебудови палацу. У 1816 р. помер господар садиби, і до 1824 р. нею володіла його дружина Параска Андріївна, яка подарувала її своєму синові від першого шлюбу Григорію Степановичу Тарновському. Після нього садибою володів його племінник Василь Васильович Тарновський (старший) та його син Василь Васильович Тарновський (молодший). Останній продав маєток цукрозаводчику Павлу Івановичу Харитоненку для дочки Олени, яка вийшла заміж за князя Урусова, а після нього – за М. С. Оливу. Перебудова садиби і палацу почалася ще при Г. Почеку. Була розширена територія садиби, палац був перебудований у стилі класицизму з елементами історизму, надбудований дерев'яний другий поверх, який був обкладений цеглою. Кожний з наступних господарів вносив щось своє у зміну палацу, запрошуючи нових архітекторів. Так, при П. І. Харитоненку архітектор Шольц у 1898 р. здійснив обкладання приміщень цеглою, збільшив купол, поновив внутрішні приміщення, а в 1912 р. архітектор А. Є. Білогруд збудував деякі служ-

бові, господарські та паркові споруди. Палац прямокутної форми з трьома ризалітами з боку парку. Центральна фасадна частина прикрашена шістьма колонами, над якими встановлено пірамідальний портик. У цій же частині над дахом піднімається великий циліндричний ліхтар з овальними вікнами з напівсферичною декоративною банею, яка завершується невеличким оглядовим майданчиком, огорожений металевими ґратами. З двох боків продовжують розвивати далі споруди частини також розміру з вікнами прямокутної форми, увінчаними прямими сандриками. До споруд під прямим кутом приєднуються два одноповерхові флігелі, з лівого боку одного з них знаходиться водонапірна вежа.

Дещо збагачений парковий фасад палацу. В центрі знаходиться шестиколонний портик тосканського ордера, увінчаний трикутним фронтоном. Над першим поверхом балкон. Ризаліти і причілки оперезані колонадою на рівні першого поверху, яка несе терасу другого поверху з ажурною металевою огорожею [25]. Ризаліти на рівні першого поверху – округлені, другого – п'ятигранні. Навпроти головного корпусу північний і південний флігелі, які майже ідентичні і фіксують собою завершеність двору. Флігелі зведені в стилі класицизму. Вони одноповерхові, прямокутні, збудовані із цегли. Усередині них виділяються чотириколонні пристінні портики. Підвищена частина членована чотирма пілястрами.

Окремо від палацу є дві будівлі для працівників служб, які теж збудовані у стилі класицизму, а також альтанка М. Глінки та Георгіївська церква.

Вся садиба обрамлена великим парканом та 12 озерами. Качанівська садиба – це величезний пам'ятник садово-паркового мистецтва кінця XVIII–XIX ст., який нині повністю реставрований і вражає своєю красою [26]. Це єдина садиба на Чернігівщині та, мабуть, і в Україні, яка повністю збереглася.

Перебудовувалася у XIX ст. і садиба О. А. Безбородька (у XIX ст. Мусіних-Пушкіних) у селі Стольне, яка була створена за проектом Дж. Кваренгі. Зазнала змін і садиба П. Рум'янцева-Задунайського, син якого запросив архітектора В. Баженова внести деякі зміни у палац. Перебудова палаців у XIX ст. дещо змінила першопочаткові їх у Вишеньках образи, з'явилися елементи еkleктики, які вплинули на загальний вигляд будови.

На початку XIX ст. був розширений і комплекс будівель старовинної садиби Лизогубів у Седневі. Був збудований головний будинок, у парку на березі річки Снов з'явилася ротонда-альтанки, названа іменем Леоніда Глібова.

Якщо палац К. Розумовського мав помпезний характер і засвідчував про величність і силу влади господаря, то садиба в Качанівці, а також Галаганів у Сокиринцях символізували собою святковість і інтимність. Забезпечувало це паркове оточення, ставки, альтанки тощо. Садиба – це господарський осередок, де жила дворянська родина старовинного козацького роду.

Садибу у Сокиринцях будували у 1824–1831 рр. на замовлення Павла Галагана за проектом відомого українського архітектора Павла Дубровського, учня Джиллярді, який очолював у Києві губернську архітектурну креслярню, та австрійського садівника В. Бістерфельда. Шість років вони працювали разом, створюючи величну садибу.

Архітектор П. А. Добровський спланував палац у стилі ампір. Це двоповерхова мурована прямокутна будівля, в центрі якої знаходиться великий декоративний купол. Головний фасад прикрашено восьмиколонним портиком іонічного ордера, який збудований на рівні другого поверху і поставлений на аркаду з п'ятьма арковими входами до трьох дверей. Фасад з боку парку має шестиколонний портик, від якого на рівні парадних дверей другого поверху відходить пандус, що розширюється донизу у напрямку парку. Внизу встановлені в кінці XIX ст. мармурові копії двох античних скульптур та декоративні вази [27]. З двох боків палацу розташовані двоповерхові флігелі, по краях височать білосніжні вежі-альтанки, службові флігелі, господарські будинки.

Палац оточує парк, а також комплекс об'єктів: ротонда, альтанка, оранжерея, ставок, які збагачують садибний комплекс.

У 1820 р. у козака І. Хоружія купили хутір Тростянець Скоропадські. У 1833 р. Іван Михайлович Скоропадський розпочав тут будівництво палацу, економії храму та парку. Саме останній і прославив його у світі як творця, що на майже голому місці створив унікальне явище культури, бо на території парку, який займає 175, а разом з гаями 350 га, росте 623 види дерев і кущів, у тому числі 161-хвойних і 462-листяних. Про парк "Тростянець" написано багато статей. На жаль, майже відсутні відомості про палац, який не зберігся.

Онук господаря садиби Павло Скоропадський згадував, що посеред садиби стояв великий дерев'яний дубовий будинок досить оригінального стилю, з приєднаними до нього двома великими баметами, що нагадували готичний стиль. У будинку були парадні кімнати і одна спальня, у якій відпочивав господар. До цього будинку прилягали велика двоповерхова прибудова з

баштою на зразок шотландських замків. Біля будинку розташувалися красиві флігелі різних стилів.

Наведені факти засвідчують, що палаци в садибах на Чернігівщині мали різноманітний вигляд і будувалися у різних стилях: класицизм, романський, псевдоготика, ампір. І все ж переважна більшість садиб багатих дворян мала форму української хати. Це пояснюється тим, що національні традиції ще довго зберігалися. За висловом І. Лисяка-Рудницького, тут "продовжував жевріти український "територіальний патріотизм" [28]. Якоюсь мірою тут ще залишилися традиції XVIII ст., коли українські дідичі, колишні представники козацької старшини, наділені дворянським званням, проживали не в палацах, "а в будинках простих, побудованих майже завжди доморощеними майстрами. Зразком для побудови панського будинку служила селянська хата, розділена сінями на дві половини", – зазначив дослідник М. М. Бакай [29].

Григорій Галаган, з відомого козацького роду, активний діяч, вирішив побудувати будинок в селі Лебединці саме в народному українському стилі. Разом з молодим архітектором Є. Червінським, який був родом з України, їздили по селах, оглядаючи кращі хати, в яких проявлялися специфічні особливості народної традиції, подивились на будинок полковника Г. Галагана у селі Липове, Я. Лизогуба у Седневі, Б. Хмельницького у Суботові та інші. Проте жоден зразок не підійшов. І тоді вирішили будувати дім за прикладом народної архітектури – хату на дві половини. Будівництво розпочали у 1854 р., а через два роки тут приймали гостей.

Архітектор Є. І. Червінський розширив і збагатив об'ємний простір. Дерев'яні рублені стіни були побілені і оперезані призьбою, а дах укритий соломкою. Стовпчики ґанку були різьблені з граціозними напівфронтами. У фасаді і внутрішньому оздобленні були використані архітектором мистецькі прикмети народної архітектури: рундук, призьба, високий дах з заламами, двері та віконні отвори шестикутної форми. Т. Шевченко, перебуваючи у садибі Г. Галагана, з яким дружив по Кирило-Мефодіївському товариству, говорив про будинок, зведений у старому малоросійському стилі: "Панський, але гарний і вартий наслідування задум" [30].

Іноколи до будинку, зведеного в народно-традиційному стилі, додавалися якісь деталі іншого стилю. Так, у садибі на високому цегляному підмурку додавався ґанок з класичним чотириколонним портиком.

В українському народному стилі з елементами модерну були збудовані споруди у садибі Олени Сергіївни Волконської-Кочубей,

яка втретє одружилася з Рахмановим і оселився в селі Вейсбахівка (нині Білорічиця). Для будівництва основних будівель у садибі запросили архітектора Олександра-Едуарда Юлійовича Ягна (1848–1922), який закінчив Московське училище живопису, скульптури та архітектури, працював з 1876 р. на Чернігівщині, Полтавщині і захоплювався створенням художньо-виробничих майстерень, що виробляли кераміку [31]. Він трудився у селі Вороньки, де жили батьки Олени Сергіївни, декабристи Сергій Волконський і його дружина Марія Миколаївна. Тут О.-Е. Ягн керував майстернею, вироби якої отримали велику золоту медаль на Всеросійській промисловій виставці у Нижньому Новгороді 1896 р. Він відновив виробництво давньоруської полив'яної кахлі, секрет якої був втрачений.

Садибний комплекс Вейсбахівки складався з палацу, готелю, флігеля, церкви, пекарні, парку і формувався поступово. У флігелі (1878 р.) та палаці (1886 р.) архітектор застосував конструктивні та образні елементи, що нагадували національну будівничу манеру. На жаль, від садиби залишилися лише окремі будови, зокрема, флігель. У плані він нагадує українську хату на дві половини, хоча цей будинок двоповерховий. Перший поверх отинькований, цегляний, а другий – дерев'яний. Дах має своєрідну форму, зі специфічними відкосами та з елементами трикутної форми. Дах, фриз, віконні лиштви виготовлено з майоліки й теракоти, ними ж обкладені колони і печі. Балкон нагадує маленький теремок давньоруського стилю.

Відомий дослідник архітектури В. В. Вечерський відзначив, що в центральному будинку, крім національних рис, були наявні "еклектичні форми з переважанням елементів неоруського стилю у дусі "ропетовщини" [32]. Для споруд вейсбахівської садиби була характерна також декорація екстер'єрів та інтер'єрів шляхом фігурного мурування з червоної цегли, а також використання різьблених дерев'яних конструкцій та майоліки, що робило їх неповторними. Палац у Вейсбахівці був розписаний художником В. М. Соколовим.

У дворянських будівлях, які з'явилися у 1860–1890-х рр., спостерігається використання історизму. Дослідник О. В. Іконников вважав, що в цей час у конструктивно-композиційних елементах споруд проявлялися ознаки, які засвідчували звернення замовників і архітекторів до історичної пам'яті [33]. Втілення ідей історизму сприяло пошуку художніх інноваційних форм, які б сприяли репродукції національного у систему будівель, що спостерігаємо в

будинках архітекторів Є. І. Червінського в садибі Г. П. Галагана в селі Лебединці, О.-Е. Ю. Ягна – у Вейсбахівці, В. В. Кричевського – в Бутовій Горі, О. Г. Сластьона – проект двоповерхової будови з двома баштами на головному фасаді для поміщиці М. Скоропадської. До речі, О. Г. Сластьон захопився у цей час вивченням українського стилю в архітектурі. Під його впливом знаходився і чернігівський інженер І. М. Якубович, про що свідчать його будівлі.

Характерною особливістю дворянських садиб було те, що в них обов'язково будувався храм, який був зорієнтований на підтримку національних форм в архітектурі, а також зберігання пам'яті про родину, бо часто в храмі знаходилася й усипальниця. Для будівництва храмів запрошувалися відомі архітектори. Деякі храми перебудовувалися. Так, у селі Вейсбахівка архітектор О. Е. Ягн перебудував у 1870–1880 рр. храм з метою включення нових елементів, які були характерні для архітектурних форм і декору нового часу. Тут поєдналися елементи української та російської архітектури [34].

Храмове будівництво

Після інтенсивного будівництва дерев'яних і мурованих храмів у XVII–XVIII ст. у період утворення і розвитку незалежної гетьманської держави з провідним стилем в архітектурі бароко у XIX ст. відбувся помітний спад. Пояснюється це якоюсь мірою, що Священний Синод заборонив будувати в Україні дерев'яні храми в українському стилі, а також використовувати стиль українського бароко. І все ж у XIX ст. на Чернігівщині з'явилося чимало цікавих споруд сакрального будівництва, які відзначалися як використанням різних стилів, так і різноманіттям об'ємно-просторової організації будови. Серед православних храмів, які займали провідне місце у системі культових будівель, виділяються такі основні типи: хрестокупольні, безстовпні хрещаті, центричні ротонди і тетраконхи, зальні, базилікальні, які в свою чергу поділялися на підтипи [35].

Важливе місце в об'ємі храму займала дзвіниця, яку будували в західній частині храму, а інколи окремо від нього. Зразки православних храмів були розроблені архітектором Л. Шарлеманем і увійшли до "Собрания планов, фасадов и профилей для строения каменных церквей" [36].

Дерев'яні храми

У XIX ст., не зважаючи на заборону, продовжували будувати дерев'яні храми, особливо там, де поблизу були ліси. Для їх зведення запрошували бригади будівельників, зокрема з Ніжина,

які прославилися ще у XVIII ст. своєю майстерністю. На сьогодні не так багато залишилося зразків храмів, які були збудовані саме в цей період заборони. Серед них церква Різдва Богородиці у Мені, збудована 1801–1804 рр. Це однокорабна церква, в будові якої проявляються риси класицизму. Східна вітарна, південна та північна частини мають п'ятигранну форму, бабінець–квадрата. "Четверик центральної дільниці переходив у вагомий восьмирік, на який спирався двозаломний верх" [37]. Чіткі, спокійні лінії та форми храму відповідали стилю, який панував у цей час в архітектурі.

До дерев'яних будівель першої половини XIX ст. відноситься і Покровська церква у м. Сосниці, яка була збудована у 1847 р. Це хрестоподібний храм, ремена якого – п'ятигранні зруби, що завершуються криволінійними фронтонами. Центральний четверик увінчано гранчатою банею на восьмиріку. Зі сходу між ременами знаходяться прямокутні низенькі об'єми різниці і паламарні. До основного об'єму храму з заходу прибудований тамбур, який сполучає його з багатоярусною наметової форми дзвіницею типу восьмиріка на четверику. Сама структура храму і її елементи засвідчують про те, що це типова будова так званого "єпархіального" стилю. У цьому ж стилі збудовані Троїцька церква у с. Грабів та Михайлівська церква у с. Булянки (обидві – Ріпкинського району).

Більше дерев'яних храмів почали будувати у 80–90-х рр. XIX ст. та на початку XX ст. Це в основному однокорабні храми, які у стильовому відношенні можна віднести до раціонального напрямку історизму. Це Михайлівська церква у селі Буянки, яка була збудована у 1887–1888 рр. за типовим проектом парафіяльних храмів архітектора О. Михайлова. Будівля зведена на високому цегляному цоколі. Вона має хрестоподібну форму. На перехресті піднімається восьмиріковий барабан з декількома віконними просьвітами, який увінчується банею наметового вигляду.

За зразком "єпархіального" стилю періоду історизму була збудована Михайлівська церква (Свято-Феодосіївська) (Ріпкинський р-н) у кінці XIX ст. Це хрестоподібна, п'ятидільна в плані з гранчатою апсидою. В центрі храму барабан, який має форму восьмиріка, увінчаного невеликою маківкою. Прикрашена кокошниками та набірним фризом [38]. З основною частиною храму з західного боку з'єднана дзвіниця.

До дерев'яних храмів, які мають форми, характерні історизму, відносимо Покровську церкву у селі Дягове (Менського р-ну), яка була збудована 1896 р., Михайлівська церква у селі Брусилові

(Чернігівський р-н) (1901–1902 рр.), Покровська церква у селі Ларинівці (Новгород-Сіверський р-н) (1902), Преображенська церква у селі Переволочне (Прилуцький р-н), Феодосіївська церква у селі Сокиринці (Козелецького р-ну) (1900–1902 рр.).

Переважна більшість храмів одноверхі і мають хрестоподібну форму. Над центральною його частиною піднімається гранчастий барабан, який увінчується теж гранчастою банею наметової форми. Основна частина церкви об'єднується з дво- чи триярусною дзвіницею. Можуть зустрічатися на окремих храмах прикраси у вигляді кокошників, плоских трикутних парусів, зрізаної чотиригранної піраміди, фронтонів тощо.

Свято-Покровська церква у селі Ларинці (Новгород-Сіверського р-ну), збудована у 1902 р., має форму квадрата зального типу. Кубічний об'єм увінчує квадратний барабан з наметового вигляду банею, а по кутах – чотири глухі ліхтарики. З заходу будівлі приєднана двоярусна восьмигранна наметова дзвіниця. Для прикрас використано різьблення.

Своєрідний вигляд має Свято-Успенська церква у селі Сильченкове (Талалаївський р-н), яка була збудована у 1874 р. майстром за проектом архітектора Бузовського. Це п'ятибанный храм, куполи якого мають гранчасту форму, увінчану наметовими банями, чотири із яких розташовані по кутах квадрата. До основного корпусу прибудовані притвор, з західної частини над входом якої встановлені дві восьмигранні башти.

Таким чином, дерев'яне храмове будівництво на Чернігівщині представлено яскравими зразками будівель у так званому "епархіальному" стилі часу історизму.

Муровані храми

Для їх будівництва найчастіше використовували місцеві матеріали, відкривалися цегельні. Так, у 1783–1784 рр. в Чернігівському намісництві діяло 44 цегельні, із них 7 було у Ніжині. Крім цього, в окремих садибах теж відкривалися невеликі цегельні для власних потреб. У зв'язку з тим що у XIX ст. виникла велика потреба у цеглі, відкривалися нові цегельні. Їх у 1860 р. уже налічувалося 276, а у 1889 р. – 368. В кінці століття формуються великі заводи.

Діяльність архітекторів А. В. Квасова, І. Г. Григоровича-Барського та ін., яка була пов'язана з будівництвом на Чернігівщині храмів та інших приміщень у стилі бароко, завершилася. На зміну бароко приходять класицизм. Храми вписуються в принципово нове планування кварталів та вулиць, площ. Храми набули кубічного вигляду, надбудовувалися великі куполи, фасади прикра-

шалися колонними портиками. Там, де не було дзвіниць, їх добудовували до храму чи будували окремо. Зустрічалися не лише прямокутні, а й круглого (в селі Волчок Козелецького повіту) та кубічного об'ємів (село Суличівка). Крім однокупольних, частіше будувалися і п'ятикупольні храми.

У першій половині XIX ст. при будівництві храмів використовували як стиль класицизму, так і ампіру. Для храмів такого стилю характерні об'єми квадратної або кубічної форми, які вінчають великі напівсферичні куполи, а з західної частини – чотириколонні портики. Поруч них стояла двоярусна (триярусна) дзвіниця.

Прикладом будови зрілого класицизму є собор Різдва Богородиці Домницькому монастирі, який був збудований у 1800 р. на кошти почесного попечителя Гімназії вищих наук у Ніжині І. А. Безбородька. Це кубічний, чотиристопний дев'ятидільний одnobанний храм. Зі східної частини – напівкругла апсида, а з останніх трьох сторін світу входи, прикрашені чотириколонними портиками тосканського ордеру. Увінчує корпус напівсферичний купол на циліндричному барабані.

Таку ж форму мають Преображенська церква в Ічні, яка була збудована у 1811–1820 рр., собор Різдва Богородиці у Прилуках (1806–1815 рр.), Преображенська церква у селі Яблунівка (1815 р.) Прилуцького району, Преображенська церква у селі Райгородок (1825–1840 рр.) Коропського району, Різдва Богородиці у селі Полова (1811 р.) Прилуцького р-ну, Троїцька церква у селі Нові Млини (1800 р.) Борзнянського р-ну. Це будови типового класичного тетраконху.

Характерним прикладом для будівництва сільських храмів є заснування і зведення Петропавлівської церкви у селі Плоске (Носівський р-н) у 1865 р. на місці згорілого у 1863 р. дерев'яного храму Архангела Михайла (1747 р.). Збудована вона на кошти протоієрея Федора Яковича Дуб'янського, духовника імператриці Єлизавети Петрівни.

Враховуючи здорожчання лісового матеріалу і його недовготривалість, а також розпорядження про будівництво кам'яних храмів, громада села прийшла до висновку, що необхідно просити єпархіальне начальство дозволити будувати мурований храм. Для будівництва церкви із Петербурга був запрошений професор архітектури, інженер, генерал-майор Черник, який спланував новий храм і зробив розрахунки. 11 листопада 1864 р. у Чернігові був затверджений план і фасад храму, підписаний кн. Голіциним, архітектором Щитинським, депутатом дворянства Адасовським.

19 січня 1865 р. план також був затверджений Чернігівським архієпископом Філаретом. 24 лютого 1865 р. видано відповідну грамоту. Закладення церкви відбулося 29 червня 1863 р. Церкву назвали на ім'я Святих першOVERХОВНИХ апостолів Петра і Павла.

Для будівництва храму в селі Плоске був влаштований цегельний завод. Будівничим храму був запрошений ніжинський міщанин Іван П. Решиков. За кожен покладену тисячу цеглин платили по 2 крб 20 коп., а на кожні сто тисяч – 60 пудів житнього борошна, 20 пудів крупи, 3 пуди сала, 3 пуди солі, 3 відра олії, 2 четвертини вівса, а також квартира для робітників.

Із 30 тис. крб, запланованих на будівництво, зібрали 13000 крб Поповнення продовжувалось ще декілька років. У ході будівництва з'явився сумнів, що кам'яний купол без колон на висоті понад 7 сажень витримає вагу. Тому вирішили будувати його дерев'яним, для чого попросили дозволу у технічно-будівельного комітету Міністерства внутрішніх справ. У 1872 р. отримали від комітету відповідне креслення.

Будування церкви було закінчено у 1878 р. Це п'ятибанный храм разом із дзвіницею, що мав прямокутну форму, завдовжки 17 м., крім вівтаря, освітлювався 12 великими вікнами і 3 наддверними напіввікнами. 3 входи. Храм вмiщував більше 1 тис. душ. З західного боку зроблені великі хори, на які заходять із дзвіниці. На будівництво храму було витрачено 1900000 штук цегли та 21245 крб 64 коп. грошей. Керували всім будівництвом священики Трифон Стефановський (1852–1872) та Іаків Лаврушев. 27 травня 1878 р. храм був освячений [38 а]. Такий шлях будівництва, як у с. Плоске, проходили більшість сільських і міських храмів.

Крім будівництва нових храмів, на початку XIX ст. помітна також добудова чи перебудова культових споруд. Так, у 1791–1796 р. у Новгороді-Сіверському за проектом архітектора Дж. Кваренгі під керівництвом архітектора-інженера І. Яснигіна був збудований Спасо-Преображенський собор. За браком коштів його оздоблення завершувалось у 1804–1806 рр. Це був типовий зразок будівлі у стилі класицизму. Проте під час виконання робіт були допущені помилки. У 1814 р. храм почав руйнуватися. З Чернігова запросили губерньського архітектора А. Карташевського, який запропонував зробити укріплення всередині храму, поставивши колони для підтримки арок. У такому стані храм зберігся до нашого часу.

Архітектор А. Карташевський також добудовував у стилі класицизму грецьку Всіхсвятську церкву у Ніжині, яка спочатку будувалася у візантійському стилі, як і Михайлівська церква, що стояла

поруч. Проте грошей не вистачало, і будівництво затягнулося. На початку XIX ст. ситуація змінилася, і архітектор запропонував грекам змінити стиль, використавши елементи пізнього класицизму. З північних, південних та західних дверей були надбудовані чотириколонні портики, які завершувалися трикутними фронтонами. Зміна торкнулася як стін, з яких було стесано декор, так і центрального об'єму, який увінчує храм великим циліндричним барабаном з напівколонками і невеличкою шоломоподібною банею. В барабані великі вікна, які освітлюють передню частину храму. Він має зальну форму великого розміру. На стінах бабинця прорізані вікна, а всередині храму на стовпах зведені хори, прикрашені вінчиком.

На завершальному етапі класицизму у будівництві проявляє себе ампір, з яким пов'язана побудова багатьох громадських будівель, міських та садибних палаців, а також храмів. Саме в цьому стилі у 1803 р. на замовлення К. Розумовського в Батурині була збудована Воскресенська церква. Це величний однобанний з дзвіницею над західним чотиристовпним притвором храм. Великий барабан з овальними вікнами укритий шоломоподібною банею, над якою підвищується безвіконний ліхтарик. Стіни відштукатурені з верхнім пояском та нішами, вздовж нього – прямокутними нішами, а також овальними над вікнами. Храм виглядає красивим і величним.

У 1806–1810 рр. в Ічні в стилі ампір на замовлення О. М. Романовича протоієреєм Ф. Копитовським була збудована Свято-Воскресенська церква на місці дерев'яного храму XVII ст. (згорів 1801 р.). Це однобанний храм, увінчаний великим барабаном з шоломоподібною банею, над якими піднімається безвіконний ліхтарик. У 1846 р. на кошти купчихи Є. Скопіної з західного боку було добудовано теплу церкву, яка з'єднувала храм з двоярусною дзвіницею 1844 р., портики якої вгорі прикрашають колонки та трикутники. В комплексі вийшов величний монументальний храм.

В стилі ампіру збудовані Георгіївська церква в Качанівці у (1817–1828 рр.), Михайлівська церква у Безуглівці Ніжинського району (1805–1835 рр.), церква Різдва Богородиці у селі Оболоння Корольського району (1800–1801 рр.) Успенська церква у селі Новий Биків Бобровицького району (1801–1804 рр.).

Серед мурованих храмів Чернігівщини, які зводилися у другій пол. XIX ст. зустрічаються будівлі у стилі еkleктики. Так, у 1875 р. у Семенівці на кошти поміщика П. Ф. Чваня і парафіян у русько-візантійському стилі була збудована Казанська церква. Це чотиристопний, тринефний, п'ятибанний храм з п'ятиярусною

дзвіницею у західній його частині. В цій будові помітні елементи давньоруського стилю.

Зразком будови періоду історизму є мурована, зального типу, прямокутна в плані, безстовпна, безапсидна Миколаївська церква, збудована 1873 р. за проектом інженера Л. Садовського у Ніжині. Спочатку вона мала маленьку декоративну главку. На стіні, повернутій до вулиці, – декоративно прикрашених п'ять вікон. Для того часу це незвичний за своєю будовою храм, але не поодинокий на Чернігівщині.

У Покровській церкві села Жуклі Корюківського р-ну, збудованої 1913–1914 рр. у час пошуків нових стилів, зокрема неокласицизму, українського модерну, який опирався на українські народні традиції, архітектор об'єднав традиції давньоруської архітектури, риси народного дерев'яного будівництва, а також елементи мистецтва початку ХХ ст. Цей храм вражає незвичністю своєї композиції. Це чотиристопний хрестокупольний храм, увінчаний шоломоподібною банею. З заходу сполучається з пластичної форми притвором, на верхньому ярусі якого розміщено дзвони. Зі сходу – три прямокутного плану апсиди (середня більша за бічні), увінчані невеликими банями. Їх оперізує мурована галерея, що нагадує опасання в дерев'яних церквах. Фасади розчленовано лопатками–контрфорсами, різнофігурними вікнами [39].

У кінці ХІХ – на поч. ХХ ст. в архітектурі з'являються своєрідні стилі: неокласицизм, неоруський модерн, псевдоруський, український тощо.

На Чернігівщині неоруський стиль у храмовому будівництві було використано під час спорудження Покровської церкви у селі Красилівка Козелецького району. Вона була збудована з червоної цегли у 1894 р. і являла собою шестистопний, одноапсидний храм, увінчаний наметом з ліхтариком на восьмерику. З заходу церква поєднувалася з наметовою дзвіницею типу восьмерика на четверику. На першому ярусі розміщувався головний вхід. З північного і південного боків до будівлі прилягали тамбури-ґанки, які були вкриті наметами.

Крім цього, слід зауважити, що за неповним списком Є. Корнаухова (1908 р.) у ХІХ – на поч. ХХ ст. у Чернігівській губернії функціонував 1051 храм, з яких у цей період було збудовано 535 дерев'яних і 187 кам'яних, решта 367 – це храми ХVІ–ХVІІІ ст. По повітах:

1	Повіт	Всього храмів	Збудованих у XIX ст.		Збудованих у XVI–XVIII ст.
			Дерев'яних	Мурованих	
2	3	4	5	6	
1.	Борзнянський	63	32	21	10
	Борзна	5	0	3	2
	Ічня	4	0	4	
2.	Глухівський	82	54	25	3
	Воронезь	5	0	3	2
	Глухів	9	1	1	7
3.	Городнянський	67	58	8	1
	Городня	3	1	1	1
4.	Козелецький	55	32	8	15
	Басань	3	1	1	1
	Кобижча	4	–	4	
	Козелець	5	0	1	4
5.	Конотопський	52	32	11	9
	Батурин	3	0	1	2
	Конотоп	5	1	3	1
6.	Кролевецький	66	27	12	32
	Короп	7	0	2	5
	Кролевець	5	1	1	3
7.	Мглинський	83	33	12	38
	Мглин	4	0	2	2
	Почеп	8	4	3	1
8.	Новгород-Сіверський	81	18	4	59
	Новгород-Сіверський	7	0	0	7
9.	Новозибківський	71	30	7	34
	Новозибків	5	2	3	–
	Семенівка	3	2	1	–
10.	Ніжинський	65	25	17	23
	Ніжин	11	0	1	10
	Носівка	5	1	2	2
11.	Остерський	73	62	4	7
	Остер	3	2	1	–
12.	Сосницький	80	48	9	23
	Мена	3	1	1	1
	Сосниця	4	1	–	3
13.	Стародубський	112	26	17	69
	Погар	4	2	1	1
	Стародуб	15	0	5	10
14.	Суразький	53	26	18	9
	Сураж	2	2	–	–

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
15.	Чернігівський	81	32	14	35
	Березне	4	0	2	2
	Седнів	4	0	1	3
	Чернігів	11	0	4	7
	Всього	1081	535	187	367

Складена таблиця дала можливість побачити, що у значній частині регіонів XIX ст. переважало дерев'яне храмове будівництво (Городнянський, Новозибківський, Остерський, Сосницький повіти), що пояснювалося наявністю тут лісів. У більшості міст і містечок все ж йшло муроване будівництво. У деяких повітах (Кролевецькому, Мглинському, Новгород-Сіверському, Новозибківському, Ніжинському, Стародубському, Чернігівському) збереглося у XIX ст. ще багато старих храмів XVI–XVIII ст., які у XIX ст. добудовувалися, ремонтувалися та прибудовувалися до них або поруч дзвіниці. Багато з них збереглися у попередньому вигляді і залишилися свідками храмового будівництва попередніх історичних століть. Особливо цим відзначаються міста Глухів (7), Новгород-Сіверський (7), Ніжин (10), Стародуб (10), Чернігів (7).

І все ж ці дані неточні, бо у XIX ст., наприклад, у Ніжині, крім вказаних Миколаївського собору (1655–1658 рр.), церков Богоявленської, Пантелеймоно-Василівської, Вознесенської, Михайлівської, Іоанна Богослова, Воздвиженської, Покровської, Преображенської, Троїцької, Успенської, були також Благовіщенський і Введенський собори, церкви Всіхсвятська, Хрестовоздвиженська, Іллінська, Миколаївська, Георгіївська, Св. Петра і Павла та ін.

Всі перераховані храми Ніжина, крім Миколаївського собору, були зведені у XVIII ст. У XIX ст. добудовувалася Всіхсвятська церква та будувалися нові – Вознесенська (1805), Миколаївська (1873) та Свято-Олександрівська (1823) церкви при Гімназії вищих наук кн. Безбородька церкви

У XIX ст., як і в попередні роки, у будівництві храмів проявили себе представники різних верств населення. Деякі храми були збудовані за кошти колишнього гетьмана України К. Г. Розумовського – муровані церкви Воскресіння (1802) у Батурині та Успенська (1804) у Новому Бикові. Значні суми грошей витратили на будівництво мурованих храмів: Михайлівського (1804) у селі Григорівка (Конотопський пов.) та Георгіївського (1807) у Дунаєцькій Слобідці (Глухівський повіт) М. Скоропадський, а також Успенського (1809)

у селі Задирки (Глухівський пов.) І. Миклашевський, Різдва Богородиці (1819) у селі Нижнє (Стародуб. пов.) генерал Андрій Миклашевський.

Декілька церков побудував граф Ілля Андрійович Безбородько, засновник Гімназії вищих наук кн. Безбородька у Ніжині (1805–1820), зокрема Троїцьку (1802) у селі Гриньов (Сосницький пов.), Стефанівську (1800) у селі Осколково та Різдва Богородиці (1825) у селі Суворово (Стародубський пов.), Вознесенську (1809) у селі Великий Бор (Суразький пов.).

Князь Голицин сприяв появі храмів Сергіївського (1855) у селі Радонезьке та Воскресенського (1845) у селі Курозново (Новозибківський пов.), а Н. С. Голиціна – Троїцької церкви (1853) у селі Камінь (Новгород-Сіверський пов.). Граф А. В. Кочубей збудував Михайлівську церкву (1853) у селі Кунашівка (Борзнянський пов.), П. І. Апраксін – Петро-Павлівську (1851) у селі Добродіївка (Новозибківський пов.), Гудович – Троїцьку (1834) у селі Розрите (Мглинський пов.) та Василь Гудинович – Василівську (1896) в селі Душатин (Суразький пов.), Ілля Андрійович Завадовський – Покровську (1812) у селі Брянові Кустичі (Стародубський пов.), князь Іпсіланти – Миколаївську (1861) у селі Хорольне (Новозибківський пов.).

Деякі поміщики теж будували у своїх садибах храми. Так, Григорій Степанович Тарновський побудував Георгіївську Хозевитську церкву (1828) у Качанівці (Борзнянський пов.), а Параска Жоравко – Миколаївську (1831) у селі Каменка (Новгород-Сіверський пов.), Федір Данилович Ширай – Різдва Богородиці (1805) у селі Гордіївка та Миколаївську (1815) у селі Козаричі (Суразький пов.), а М. А. Ширай – Ново-Миколаївську (1823) у місті Стародубі, генерал-лейтенант Степан Михайлович Ширай – Різдва Богородиці (1806) у селі Кулачі (Суразький пов.), Ілля Юркевич – Іллінську (1860) у селі Орликівка (Новозибківський пов.) та Миколаївську (1858) у селі Смоличі (Суразький пов.), Кулябко-Корецький – Покровську (1838) у селі Кузнеці (Суразький пов.) та деякі ін.

Декілька храмів на Чернігівщині збудували церковні діячі. Так, у 1865 р. на кошти архієпископа Астраханського Павла, який був родом із села Зазим'є (Остерський пов.), зведено Воскресенську церкву. А єпископ В'ятський Варфоломій збудував у м. Мені у 1804 р. храм Різдва Богородиці, а архієпископ Катеринославський Платон Люберський сприяв появі храму Св. Дмитрія у селі Чорнотичі (Сосницький пов.).

Звичайно, це лише частина виявлених меценатів, які сприяли храмовому будівництву на Чернігівщині. Багато храмів було зведено на кошти парафіяльних громад та інші пожертви. Часто бувало, що на місці дерев'яних храмів з'являлися муровані, а то й навіть нові дерев'яні. Все залежало від можливості тих, хто займався їх будівництвом.

Таким чином, храмове будівництво на Чернігівщині представлено найрізноманітнішими зразками стилів, які вводилися у XIX ст. і засвідчували нові пошуки архітекторів та художню майстерність будівничих, багатством типів об'ємно-просторової організації будови демонструвало зацікавленість меценатів та громад у появі соборів, церков та дзвіниць дерев'яних та мурованих зразків.

Промислове (виробниче) будівництво

У XIX ст. Чернігівщина залишалася сільськогосподарським регіоном і великих промислових заводів, фабрик не було. А тому дрібні підприємства були пов'язані з тією продукцією, яку вирощували на селі.

В регіоні ще з часів Гетьманщини широко розвивалося млинарство. Традиційно склалося, що воно, в основному, було двох різновидів – це водяні млини і вітряки, хоча до них примикали також ступники, крупорушки, олійні тощо. Специфіка кожного із цих видів промислових підприємств вимагала і відповідної будови. І, як свідчать документи, їх було багато на Чернігівщині на околицях міст і сіл та біля річок.

Водяні млини за своєю специфікою були двоповерхові невеликі зрубні будівлі, які встановлювалися біля греблі. На першому поверсі розміщали вал, на який потрапляла вода, що бігла згори, і обертала жорна або ступи, які були розміщені вище, переважно на другому поверсі. В жорна засипали зерно і внизу, на першому поверсі, збирали борошно або крупу. Будівля нагадувала зрубну комору з чотирихилим дахом на кроквах.

Паралельно з водяними млинами діяли вітряки двох різновидів: шатрові й стовпові. Більше були поширені в регіоні каркасні шатрові, коли вітер повертав лише дах, до якого був прикріплений вал з крилами і колесом, а також зрубні, які мали форму восьмикутної багатоповислої вежі (село Пльохове), чи з двоповерховими зрубними стінами (Чернігівський та Борзнянський повіти) та інші його різновиди.

Степові вітряки відзначалися тим, що на вітер повертався весь вітряк, який був поставлений на зрубний стілець і центро-

ваний на ньому стовпом, глибоко закопаним у землю в центрі стільця. Вони мали численні різновиди: двоповерхові каркасні споруди, дахи яких були вкриті соломкою на кроквах. До даху кріпився вал з крилами і колесом, який був пов'язаний з жорнами, що знаходилися на другому поверсі, а перший займала комора, куди і потрапляло борошно [40].

Всі ці будівлі належали до одного із різновидів народної архітектури, до якої відносять житло, господарські будівлі, виробничі будівлі, оборонне будівництво, дерев'яну монументальну архітектуру. В основу будівництва клали дерево різних порід, в якому важливу роль відігравала конструкція даху, що мав різну форму. Переважно зводилися каркасні пірамідальні дахи на сохах і ключах, а частіше на кроквах. Враховувалися також і місцеві традиції, які використовували для будівництва господарських приміщень. Тож вітряки мали форму одноповерхової зрубною будівлі з дахом на кроквах, критих соломкою. Перед дверима будували невеликий піддашок. Така форма будівлі нагадувала традиційні селянські комори.

З розвитком борошномельної промисловості у містах у 60–70-х рр. XIX ст. почали будувати парові млини, зразком якого є триповерховий млин у Бахмачі. Зовні тут використано елементи міської будівлі: два поверхи будівлі муровані, а третій поверх – дерев'яний. На нижньому поверсі аркові вікна, на другому і третьому – прямокутні з надвіконними прикрасами.

На Чернігівщині зустрічалися й інші різновиди народних будівель, пов'язаних з різними виробничими процесами: круподерки, олійні, воскобійні тощо. Це теж були будівлі зі зрубними стінами, традиційними дахами, що повторювали конструкції сільських хлівів та клунь з розмірами споруди, які відповідали функціональним потребам [41].

Промислове будівництво було пов'язане також з існуванням на Чернігівщині різних мануфактур та заводів, при спорудженні будівель яких використовували як традиційні народні форми, так і нові, пов'язані зі спеціфікою виробництва, що розроблялися архітекторами, зокрема Ф. Волковим, Д. Віконті, О. Штаубертом, П. Тороповим та іншими у креслярнях [42].

У промислові об'єкти пропонувалося вводити муровані споруди різних поверхів та архітектурної структури. У 1803 р. у володіння сина Кирила Розумовського Андрія перейшла Батурицька суконна мануфактура, яка була заснована 1756 р. Спочатку тут працювало всього 12 ткацьких верстатів, а у 1800 р. їх було

близько 80 (76 великих і 2 малих). Це потребувало будівництва спеціальних приміщень. Були збудовані 4 мурованих і дерев'яних приміщень, зокрема, дерев'яні флігелі, де працювало понад сто прядильниць села Великий Самбар. У зв'язку з тим що для прядіння потрібна була вода, то біля річки побудували головну сукновальню у вигляді машинного водяного млина на три колеса. Крім цього, були збудовані три невеликі сукновальні на ставках.

Як бачимо, у зв'язку зі специфікою виробництва будинки мали різну архітектурну форму: там, де стояли станки і відбувався процес прядіння, будинки мали прямокутний продовгуватий характер з великими вікнами, а для виготовлення електроенергії – у вигляді млина.

Іншому синові гетьмана графу О. К. Розумовському належала суконна мануфактура у селі Машевому Новгород-Сіверського повіту (нині Семенівський р-н), заснована 1810 р. Згодом вона перейшла зятю – графу С. Уварову. У цій мануфактурі працювало 60 ткацьких верстатів. У виробництві солдатського сукна було зайнято від 787 до 962 чол., переважна більшість кріпаків, які працювали безкоштовно і на своїх харчах.

Приміщення для мануфактур зводилися за рахунок власника, який не дуже турбувався про вигадливість будівель.

Відома також Ряшківська суконна мануфактура (нині Прилуцький р-н), яка була заснована ще 1719 р. і переходила до різних господарів. У XIX ст. нею володів князь Б. Г. Юсупов, а потім його син Микола. На фабриці працювало 1326 чоловік, з них 999 майстрових та їх учнів [43]. Для виробничого процесу було зведено комплекс будівель: 13 дерев'яних майстерень-світлиць, 5 "магазинних" дерев'яних будов, красильні, ворсувальні, 3 ворсувальні млини, комори та інші дрібні будівлі.

З розвитком капіталізму на Чернігівщині з'являються нові заводи. Так, у 1860 р. на території губернії діяло 65 цукрових заводів, 13 суконних фабрик, 12 полотняних та канатних, на 27 виготовляли свічки, на 4 – вироби із скла, на 5 готували папір [44]. Переважна більшість цих підприємств знаходилася на землях поміщиків у селах та містечках. Як свідчить О. Русов, у Ніжині у 1879 р. було 5 заводів, що виготовляли свічки, 1 салотоплений, 1 шкіряний (чинбарний), 1 мідноливарний, 1 чавуноливарний, 1 землевиробничий і 12 цегельних заводів. Будівлі цих підприємств знаходилися у переважній більшості за межами міста або на його околицях і не впливали на загальну характеристику

архітектури міста. Бо це були одноповерхові приміщення, пристосовані для виробництва відповідної продукції.

О. Русов подає порівняльну таблицю функціонування всіх підприємств за 1860 та 1895 рр. 39 найменувань. Всього їх, за нашими даними, у 1860 р. діяло 1734 підприємства, а у 1895 р. – 243. Зникло чимало дрібних та зменшилося деяких популярних у 60-ті роки. Це торкнулося винокурних, цукрових, маслوبيйних та інших заводів. У деяких селах заводи ставали більш міцними у технологічному плані. Так, 12 цукроварних заводів з 4197 робітниками у 1895 р. виробляли цукру на 11 130 681 крб, а у 1860 р. на 65 заводах 1 тис. робітників давали прибуток лише 863 334 крб

Укрупнення заводів вимагало від підприємств і турботи про будівництво нових цехів та житлових приміщень для робітників, їх обслуговування. Виникла потреба у будівництві заводських комплексів. До великих підприємств належали Корюківський, Михайлівський (Глухівський повіт), Носівський, Парафіївський цукрові заводи.

Серед будівель заводів, які входили до їх комплексів, були і приміщення гуртожитків, лікарень та прийомних покоїв.

На Чернігівщині існували також сірникові заводи, зокрема, у Новозибкові, для робітників якого було збудована двоповерхова казарма. Цехи були барачного типу без вентиляції, що приводило до захворювань працівників. На жаль, нині важко встановити архітекторів та стилі, у яких зведено будівлі, бо за тривалий час багато підприємств зникло, інші перебудовані і втратили свій первісний вигляд.

На початку ХХ ст. з'являються нові промислові об'єкти. Так, у 1914–1916 рр. за проектом архітектора Опанаса Георгійовича Сластьона (Сластіона) (1855–1933), відомого українського живописця, графіка, мистецтвознавця й етнографа, у Ніжині на березі Остра було збудовано приміщення електростанції, яке за характером архітектурних деталей і орнаментативі належить до рідкісних зразків українського модерну в промисловій архітектурі. До нього О. Сластьон збудував приміщення земських шкіл на Полтавщині, Чернігівщині, зокрема, у Лемешах, будинки Миргородської водолікарні (1912–1916) та Чернігівського інституту фізичних методів лікування (1912), Чернігівського міського училища ім. М. В. Гоголя (1911) та ін.

Архітектор добре знав народне мистецтво, а також розбирався в сучасних його течіях, шукав свій стиль, і це відчувається у багатьох його будівлях. Звертає увагу на себе і приміщення Ніжин-

ської електростанції. Воно зберегло майже всі деталі, хоча було пошкоджене в західній частині у роки Великої Вітчизняної війни.

Будинок, зведений з бучанської жовтої глини, дещо асиметричний у плані. Привертає увагу південно-західна його частина, де розміщений парадний фасад з баштою, яка завершується дворянним чотирихильним наметом. Основний об'єкт – це приміщення для машинного відділення. На фасадах з півночі і півдня розміщені великі вікна шестикутної форми, які є однією із ознак стилю модерн, що тяжів до великих площ застеклення і нетрадиційних форм та дверних прорізів.

Автор будинку звертається і до прикрас його стін. Він використовує лопатки на північному та південному фасадах, а також лопатки-контрфорси з двома невеличкими уступами на південно-східному і північно-східному кутах та по центру фасадів (ось тут вони виглядають не дуже вдало, бо, поєднуючись з лопатками між другим і третім вікнами, вони збивають ритм). Це помітно особливо з боку річки Остер.

Дослідники цієї архітектурної пам'ятки звертають увагу на те, що О. Сластьон тут використав деякі деталі народного декоративного оздоблення, зокрема майолікової плитки червоного, зеленого, синього та білого кольорів, мотивів трикутника та прямокутника. "Ритм трикутників, утворений рамою у верхній частині вікон, дуже вдало співпадає з ритмом такої ж форми плиток майолікового оздоблення. У п'ятикутному вікні над дверима знаходимо мотив трикутника, що рифмується з почерком трикутника емблеми, розташованої трохи вище. Прямокутна форма також будує свій ряд ритмів та перегуків. Ці вертикальні форми башти, прямокутне біле обрамування віконних прорізів, прямокутники викладені майолікою на лопатках та нарешті, форма самих майолікових плиток (червоних, зелених, синіх)" [45].

Всі деталі, про які йшла мова (асиметрична конструкція, великі непрямокутні вікна, широке використання геометричних форм, вільне декоративне трактування деяких класичних архітектурних деталей), засвідчують, що будівля архітектора О. Сластьона є зразком раціоналістичного варіанта архітектурного модерну [46].

Виробниче будівництво на Чернігівщині не визначалось особливими проектами. Переважна більшість їх – це були дерев'яні будівлі комірного та барачного типу. Для цехів з відповідними машинами зводилися муровані одно-двоповерхові приміщення. Для цього будувалися цегельні заводи. На великих підприємствах

будувалися цілі комплекси приміщень, куди входили цехові будинки, адміністративний корпус, бараки для проживання працівників, склади.

Таким чином, огляд основних напрямків у будівництві Чернігівщини дає право говорити, що вони відповідали основним суспільно-історичним умовам, які склалися у XIX ст., потребам розвитку регіону, які збільшувалися і набирали певного руху вперед з початку століття. Кожний часовий період відзначався перевагою того чи іншого напрямку: громадського, житлового, палацового, храмового, промислового, або ж характеризувався паралельним їх розвитком у середині століття. В кінці століття деякі з напрямків, стабілізувавшись у своєму розвитку, давали можливість активізуватися іншим. Це пов'язано як із розвитком міст, так і змінами, які проходили в освіті, промисловості та й у самому житті регіону.

Як і в інших губерніях, архітектори під час будівництва використовували типові для того часу стилі: класицизм, ампір, – шукаючи при цьому прийоми їх збагачення, що привело до появи неокласицизму, неореалізму, неоісторизму, а згодом і модернізму.

В будівництві різних будівель на Чернігівщині проявили себе талановиті архітектори, як російські (А. Захаров, Ч. Камерон, Дж. Кваренгі), так і українські, які засвідчили свою оригінальність і національну самобутність. Без творінь А. Карташевського, П. Дубровського, Д. Савицького, Є. Сердюка, М. Мосцепанова, Є. Червінського, О. Ягна, В. Кричевського, О. Сластьона та багатьох інших архітекторів, імена яких ще не розшукані, але представлені у їх різноманітних будовах, не можна собі представити Чернігівщину. Завдання наших поколінь зберегти їх, а то й воскресити до життя, бо ще немало стоїть святинь, які чекають на увагу людей.

Як свідчить наш огляд архітектурних пам'яток, Чернігівщині є чим гордитися, є й що оберігати. Височать вони у кожному місті, містечку, селищі, як свідчення про прекрасних творців далекого минулого, пам'ять про яких не може погаснути.

Література

1. Межевые сведения о пространстве земельных угодий в дачах Черниговской губернии. – Чернигов, 1896.
2. Історія міст і сіл УРСР. Чернігівська область. – К. : АН УРСР, 1972. – С. 20.

3. Военно-статистическое обозрение Российской империи. – СПб., 1851.
Т. 12, ч. 2. – 1851. – С. 69–70.
4. Історія міст і сіл УРСР. Чернігівська область. – К. : АН УРСР, 1972. – С. 21.
5. Русов А. А. Описание Черниговской губернии / А. А. Русов. – Чернигов : Тип. губ. земства, 1899.
Т. II. – 1899. – С. 64–65.
6. Чернігівщина : енциклопед. довідник / за ред. А. В. Кудрицького. – К. : УРЕ, 1990. – С. 460.
7. Логвин Г. Чернигов–Новгород–Северский–Глухов–Путивль / Г. Логвин. – М. : Искусство, 1980. – С. 30.
8. Карнабіда А. А. Чернігів : архітектурно-історичний нарис / А. А. Карнабіда. – К. : Будівельник, 1980. – С. 57.
9. Русов А. А. Вказ. джерело. – Т. 2. – С. 176.
10. Там само. – С. 178.
11. Там само. – С. 189.
12. Там само. – С. 187.
13. Історія української культури. – К. : Наукова думка, 2005.
Т. 4. – Кн. 2. – 2005. – С. 422.
- 13 а. Карнабед А. А. Архитектура Черниговщины (XI–XX вв.) / А. А. Карнабет // Материалы к своду. – К., 1986. – С. 75.
14. Онищенко М. Ю. Будівництво казенних будівель у Росії і на Україні за типовими проектами Андріяна Захарова / М. Ю. Онищенко // Питання історії архітектури та будівельної техніки України. – К., 1959. – С. 188–209.
15. Оценков Г. Д. Архитектор Томас. Материалы к изучению творчества / Г. Д. Оценков. – М., 1950. – С. 54–99.
16. Чернігівщина. – С. 202.
17. Логвин Г. Вказ. джерело. – С. 132.
- 17 а. Самойленко Г. В. Ніжинська вища школа: сторінки історії / Г. В. Самойленко, О. Г. Самойленко. – Ніжин, 2005. – С. 7–16.
18. ЦДІА Росії, ф. 733, од. зб. 94, спр. 10, арк. 1.
19. Там само, арк. 12.
20. Цапенко М. П. По равнинах Десны и Сейма / М. П. Цапенко. – М. : Искусство, 1970. – С. 104.
21. Чернігівщина. – С. 220.
22. Чернігівщина. – С. 213–214.
- 22 а. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Черниговская губерния / сост. ген. штаба полковник М. Домонтович. – СПб., 1865. – С. 547.
23. Русов А. А. Вказ. джерело. – Т. 2. – С. 156.

- 23 а. Бондаренко Р. И. Памятники синтеза монументального искусства и архитектуры на Черниговщине / Р. И. Бондаренко, С. А. Нечкало // *Материалы к своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР*. – К., 1986. – Вып 4. Черниговская обл. – С. 105.
24. Лукомський Г. К. Батуринський дворець, його історія, руйнування і реставрація / Г. К. Лукомський. – СПб., 1912 ; Горностаев Ф. Ф. *Строительство графов Разумовских на Черниговщине* / Ф. Ф. Горностаев. – М., 1911.
25. *Памятники Украины*. – 2000. – № 1. – С. 9.
26. Шевченко Богдан. *Качанівка, душі спочинок : фотоальбом* / Богдан Шевченко. – К. : Гнозис, 2011. – 117 с.
27. Чернігівщина. – с. 755.
28. Лисяк-Рудницький І. *Історичні есе* / І. Лисяк-Рудницький. – К. : Основа, 1994.
Т. 1. – 1994. – С. 199.
29. Бакай Н. Южнорусский дворянин XVIII века / Н. Бакай // *Киевская старина*. – 1885. – Т. 11. – № 4. – С. 717–742.
30. Шевченко Т. *Щоденник*. Запис 19 квітня 1858 р.
31. *Митці України : енциклопед. довідник* / упоряд. М. Г. Лабінський, В. С. Мурза ; за ред. А. В. Кудрицького. – К. : УРЕ, 1992. – С. 673.
32. Вечерський В. В. *Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України* / В. В. Вечерський. – К. : НДУТІАМ, 2002. – С. 128.
33. Иконников А. В. *Историзм в архитектуре* / А. В. Иконников. – М. : Стройиздат, 1997. – С. 10.
34. Вечерський В. В. *Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: виявлення, дослідження, фіксація* / В. В. Вечерський. – К. : Видавничий дім А. С. С., 2005. – С. 218.
35. *Історія української культури*.
Т. 4. – Кн. 2. – С. 428.
36. Шарлемань Л. *Собрания планов, фасадов и профилей для строения каменных церквей* / Л. Шарлемань. – СПб., 1824, № XXI-А, Б, Г.
37. Чернігівщина. – С. 705.
38. Чернігівщина. – С. 544.
- 38 Стефановский Т. *Описание села Плоского состоящего Черниговской губернии в Нежинском уезде*. – Чернигов, 1900. – С. 41.
39. Чернігівщина. – С. 640.
40. Чернігівщина. – С. 122–123.
41. Чернігівщина. – С. 124.
42. Петренко В. Ф. *Основные этапы и особенности развития промышленного зодчества Украины в период 1780–1860 гг.* / В. Ф. Петренко // *Памятники архитектуры Украины (новые исследования)*. – К., 1986. – С. 167–185.
43. Чернігівщина. – С. 719.

44. Історія міст і сіл УРСР. Чернігівська обл. – С. 21.

45. Матвеев В. О. Будинок колишньої Ніжинської електростанції як зразок українського національного модерну / В. О. Матвеев, Л. Л. Матвеева // Література та культура Полісся. – Ніжин, 1997. – Вип. 8. – С. 181.

46. Самойленко Г. В. Забудова Ніжина та архітектурні пам'ятки XVII–XX ст. Нариси культури Ніжина / Г. В. Самойленко, С. Г. Самойленко. – Ніжин, 1998.

Ч. 4. – 1998. – С. 78–80.